

İSRAFİL İSMAYILOV

(II dünya müharibəsi veteranı, professor)

**Azərbaycan
nefti XX əsrdə**
(hərbi-əylası bax)

B a k ı - 2007

UMUMI
OXU XALI

İsrafil İsmayılov

2007
2007
2007

AZƏRBAYCAN NEFTİ

XX ƏSRDƏ

(hərbi-siyasi baxış)

241506.

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı - 2007

**İsmayılov İsrafil Zakir oğlu. AZƏRBAYCAN
NEFTİ XX ƏSRDƏ (*hərbi-siyasi baxış*). Bakı.**

030

ISBN №5 89-96-8-0-91-1

İLHAM ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin birinci vitse-prezidenti (1994-cü ilin mayından), Azərbaycan Respublikasının Baş Naziri (2003-cü ilin 4 avqustundan),

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
PREZİDENTİ (2003-cü ilin 15 oktyabrından)**

GİRİŞ

Azərbaycan nefti dünya siyasətində mövzusunun geniş planda işlənməsinin vacibliyi ilk dəfə ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən tövsiyə edilmişdir və onun 1994-cü ilin əvvəlində verdiyi tapşırığa əsasən Azərbaycanda 1994-cü ildən başlayaraq nəşr edilmiş «Azərbaycan nefti dünya siyasətində» adlı beşcildlik əsər vətənimiz Azərbaycana böyük sevgi hissi ilə yazılmışdır.

«Azərbaycan nefti dünya siyasətində» adlı bu kitabın I cildində «Oxuculara» adlı bölmədə deyilir ki, «Müstəqil Azərbaycan Respublikasının milli sərvəti olan neft ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsir göstərməklə yanaşı, həm də mühüm siyasi əhəmiyyət kəsb edir».

Dünya miqyaslı dövlət xadimi Heydər Əliyevin neft diplomatiyasında yürütdüyü uğurlu siyasi strategiya Azərbaycanın inkişaf etmiş dövlətlər sırasına çıxması üçün çox böyük perspektivlər açmışdır. Amerika Birləşmiş Ştatları və Azərbaycan Prezidentləri arasında 1997-ci ildə və sonrakı illərdə olmuş görüşlər zamanı imzalanmış çoxsaylı sənədlərdə müdafiə və hərbi əlaqələr sahəsində, energetikanın inkişafı ilə bağlı dialoqlar yaranmış və müvafiq siyasi tədbirlər işlənilib hazırlanmışdır.

Azərbaycan nefti və xüsusilə onun əsas tərkib hissəsi olan Abşeron yarımadasının nefti haqqında Azərbaycanın alim və mütəxəssisləri kifayət qədər tədqiqatlar aparmış və kitablar yazmışlar, və çoxlu kitablar nəşr olunmuşdur. Lakin bu neftin XX əsr çərçivəsində beynəlxalq aləmdə siyasi və xüsusilə hərbi – siyasi rolu və əhəmiyyəti haqqında əsərlər yox dərəcəyəndədir. Mərkəzi kitabxanalarda adları çəkilən R.İ.Berzinin, «Мировая борьба за нефть» (M.1922) kitabını, F.Delezinin «Neft» (fransız dilindən tərcümə, Moskva, 1923) kitabını hətta tapmaq çox çətinidir.

Abşeronda ən zəngin neft yataqları Balaxanı, Sabuncu, Ramana, Suraxanı, Bibiheybət, Binəqədi, Qaraçuxur,

Lökbatan, Puta-Quşxana və Qalada yerləşirdi.

Azərbaycanın əraziləri də dünyada mühüm neft çıxarma mənbəyi kimi məşhurdur. Hələ 1901-ci ildə dünyada çıxarılmış 20 milyon tondan bir qədər artıq neftin yarısından çoxu Azərbaycanın Abşeron-arıxpelaqının payına düşürdü. Abşeronda çıxarılan neft dünyada ən yüksək keyfiyyətli neftlərdən biri kimi qəbul edilmişdir.

Azərbaycanda Xəzər dənizində ilk dəniz neft quyusu 1925-ci ildə qazılmışdır. Dünyada məşhur olan Neft Daşlarında isə ilk neft şəhəri yaradılmasına 1949-cu ildə başlanmışdır.

1837-ci ildə Bakı ətrafındakı Balaxanı adlanan sahədə ilk sadə neft ayırma zavodu, 1861-ci ildə isə Suraxanıda sənayeçi Kəkorev tərəfindən məşhur rus alimi D.İ. Mendeleevin köməyi ilə kerosin zavodu tikilmişdir.

Bakıda ilk neft emalı zavodunu 1863-cü ildə bakılı texnik Cahangir Məlikov tikdirmişdir. 1868-ci ildə Bakıda 23 kiçik neftayırma zavodu var idi. 1873-cü ildə bakılı texnik A. Təbrizov neftin fasiləsiz emalı prosesini işləyib hazırlamışdır. 1875-ci ildə Bakıda neft emalı müəssisələrinin sayı 62-yə çatmışdı.

XIX əsrin sonuna yaxın (1894-cü il) Azərbaycanda neft istehsalı 340 milyon puła, yəni ABŞ-dəki səviyyəyə çatmışdı və 1901-ci il ərəfəsində Azərbaycan neft hasilatında dünyada birinci yerə çıxdı.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev «Azərbaycanın Kəspî nefti» adlı böyükhəcmli əsərində yazır: «Azərbaycanın əraziləri onun qeostrateji, coğrafi, hərbi-siyasi vəziyyətinə, təbii sərvətlərin müxtəlifliyinə və vəsaitləri üzrə ehtiyatlarının tükənməzliyinə görə milliliklər ərzində dünyanın görkəmli mədəniyyətlərinin, iri etnosların, son əsrlərdə isə dünyanın ən iri dövlətlərinin diqqət mərkəzindədir». ¹ Əsərin III bölməsi «Xəzəryanı regionda geostrateji aspektlər» ad-

¹ Илгам Алиев. Каспийская нефть Азербайджана. Москва, 2003, с.549.

lanır və bəhs etdiyiniz mövzu üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bakıda 1863-cü ildə olmuş məşhur rus alimi D.İ. Mendeleev özünün «Бакинское нефтяное дело» adlı kitabında (1886-cı il) yazmışdı: «Bakıda gördüklərim və öyrəndiklərim mənə belə bir fikir oyadır ki, Rusiyanın mərkəzində zavodlar yaradılması barədə daha ucadan və daha təkidlə danışmaq hər şeydən mühümdür – bunun vaxtı çatmışdır».¹

Bakı nefti Rusiyanın ehtiyacını ödədiyi üçün 1883-cü ildən başlayaraq Amerikadan Rusiyaya ağ neft gətirilməsi dayandırılmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) beynəlxalq konfranslarda iştirak etmək üçün yaradılmış dövlət komissiyasının (sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov olmuşdur) üzvü Miryaqub Mehdiyadə, siyasi mühacir olaraq Türkiyədə yaşadığı dövrdə, 1928-ci ildə İstanbulda «Beynəlmiləl siyasətdə petrol» adlı əsərini çap etdirdi. Həmin kitaba Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin yazdığı «Bir-iki söz» adlı təqdimatda deyilir: «Hürriyyət və İstiqlal mücadiləsinə əzm edən Azərbaycan xalqı bu böyük nemətin ancaq millətin kəndi fədakarlığı və əzmi nəticəsində əldə ediləcəyini bilməz deyildir...Xəzərin köpürən dalğaları qəhrəman azəri gənclərinin qanı ilə əlvan olmuşdur...əvət Azərbaycan istiqlalı uğrunda qanlı, faqət şanlı mücadilə davam edir... Azərbaycan xaricə ehtiyac göstərmədən kəndi iqtisadi imkanları və müstəqil bir həyat yaşamaq istedadında bulunan müstəsna məmləkətlərdəndir...»

Petrol, cəhan siyasətinin ən müasir amili olan bu axar altun, bu gün Azərbaycanın tələsizliyinin mövcudi olmuşsa da, yarıq, digər bir şəraitdə, səadət və rifahını təminə namizəddir.

Ümumi cəhan petrol hasilatında Azərbaycan Amerikadan sonra ikinci mövqeyi tutmaqdadır. Bu münasibətlə o,

¹ Bax. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. I cild, Bakı, 1997, s.159.

beynəlmiləl siyasət silsiləsində ən mühüm bir həlqəni təşkil edir...

Milli mücadiləməz nöqtəyi – nəzərindən təhlil və tənqiqinə son dərəcə möhtac olduğumuz bu məsələnin əhəmiyyəti üzərinə mətbuatımızda ilk dəfə nəzər-diqqət cəlb etmək şərəfi dostumuz Miryaqub bəyə nəşib olur».¹

2001-ci ildə professor Rövşən Novruzoglundun «Azərbaycan neft strategiyası: xarici kəşfiyyatların maraq dairəsində və milli təhlükəsizliyimiz» kitabı çapdan çıxdı.

2003-cü ildə Respublika Prezidenti İlham Əliyevin «Azərbaycanın Xəzər nefti» («Каспийская нефть Азербайджана») adlı irihəcmli əsəri rus dilində işıq üzü gördü. Bu əsərdə «Müstəqil Azərbaycanın nefti» (I fəsl, §2), kitabın IV fəslində «Xəzər neftinin inkişaf problemləri», neft kəmərlərinin rəqabəti, şimal və qərb istiqamətləri, əsas ixrac neft kəməri bölmələri siyasi ədəbiyyatımızda ilk dəfə geniş şərh edildiyi üçün böyük maraqla oxunur və Azərbaycanın neft strategiyası mövzusu ilə maraqlanan bütün mütəxəssislər üçün stolüstü vəsaitdir.

2005-ci ildə E.Q.Mehrəliyevin «Beynəlxalq siyasətdə neft amili» adlı kitabçası çapdan çıxmışdır. Göründüyü kimi, mövzuya aid nəşr olunmuş ədəbiyyatın sayı o qədər də çox deyildir.

Dünyada ilk neft qazma quyusu Bakıda 1844-cü ildə «Ağayi» və «Xələfi» neft şirkətlərinə məxsus quyulardır. Amerikanın ən zəngin neft rayonu olan Pensilvaniyada isə ilk neft quyusu 1859-cu ildə qazılmışdır. Azərbaycanda quyudan ilk neft fantanı 1873-cü ilin 13 iyununda vurmuşdur.

Azərbaycanın ən böyük təbii sərvəti olan neftin eramızdan 2500 il əvvəl istifadə edilməsinə başlanmışdır və

onun çıxarıldığı Abşeron «əbədi odlar diyarı» olaraq hələ bundan əvvəl də Şərqdə məlum idi. Buradan aydındır ki, Bakı əsrlər boyu dünya neft sənayesinin mühüm mərkəzlərindən biri və bəlkə də birincisidir.

Azərbaycan xalqı öz neft sərvətinin istifadəsi uğrunda əsrlər boyu mübarizə aparmışdır. XVIII əsrin sonlarına doğru Abşeronun neft yataqlarının əsas sahibi bakılı Hüseyinqulu xan olmuşdur.¹

XIX əsrin ortalarında Bakıda hasil edilən neftin yarısı xaricə ixrac edilirdisə, əsrin sonunda bu ixrac 25 faizə enmişdi. 1856-cı ildə tərtib edilmiş «Qafqaz təqvimi»ndə yazılmışdı: «Qatı qara və ağ neft imperiyanın daxili əyalətlərinə daşınılır, tutqun yaşıl neft buranın və Şamaxı, Dərbənd quberniyalarının digər qəzalarının sakinləri tərəfindən işıqlandırma üçün işlədilir və müxtəlif məqsədlərlə istehlak üçün İrana aparılır».²

XIX əsrdə Bakı ətrafındakı neftli ərazilərdə Səlimxanov qardaşları, Cahangir Məlikov, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Raqozin, V.Kokorev, S.Vitte və digər sahibkarlar neftayırma zavodlarına malik idilər və bu zavodlarda işləyən mühəndislər içərisində azərbaycanlılar da olmuşdur.

1883-cü ildə Zaqafqaziya dəmir yolunun çəkilməsi Bakını dəmir yolu vasitəsilə Qara dənizlə birləşdirdi və Bakı neftinin qərbə nəqli məsələsi həll edildi.

Bakı nefti hesabına varlanan Avropa kapitalistləri Robert Nobel, fransız bankiri Rotşild, Amerika neft kralı Rokfeller, eləcə də Rusiya hökumətinin maliyyə naziri S.Vitte bir çox hallarda Azərbaycanın ziyanına birgə fəaliyyət göstərirdilər. Azərbaycan ziyalılarından Həsən bəy Zərdabi, milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyev və digərləri bu xəyanəti hiss etsələr də, onun qarşısını almaq iqtidarında deyildilər.

¹ Miryaqub Mehdizadə. Beynəlmiləl siyasətdə petrol. Bakı, 1994, s.6

¹ Azərbaycan nefti dünya siyasətində. I cild, Bakı, 1997, s.8.

² Yəni orada, I cild, Bakı, 1997, s.159.

Bununla belə XIX əsrin sonuna doğru Azərbaycanda milli burjuaziya da yaranmışdı və Bakıda neft sənayesi sürətlə inkişaf etməyə başladı.

Azərbaycan neftinə sahib olmaqda erməni-daşnak iş-bazları daha həyasız və qəddar idilər və bu şəraiti onlara Rusiya dövlətinin hakim dairələri yaratmışdı.

Rusiya imperatoru I Pyotr-un 1724-cü ilin 10 noyabr tarixli fərmanına əsasən ermənilərin Xəzər sahillərindəki ərazilərdə və ilk növbədə Abşeronda yerləşməsinə başlandı (1723-cü ildə Bakı Rusiya tərəfindən zəbt edilmişdi). 1735-ci ildə Bakı və Dərbənd İran dövlətinin idarəçiliyinə keçdisə də, 1806-cı ildə Rusiya çarı I Aleksandrın hakimiyyəti dövründə Bakı yenidən Rusiya tərəfindən zəbt edildi.

Erməni mənbələri Bakı nefti hesabına varlanmış daşnak işbazlarının siyahısına aşağıdakıları daxil etmişlər: Mantaşevlər birliyi, Qukasov qardaşları, Mirzəyev (Mirzoyan) qardaşları, Lionozovlar ailəsi, Qaluşt Gulbekyan, Pitoyev və K^o, Arafelov və K^o, Tsaturov, Aramazd, Astik, Syunik, Ararat, Masis və sair erməni icmaları bu sıradan idi.

Rusiyada XIX əsrin sonunda aparılmış əhalinin siyahıya alınması məlumatına görə Bakıda yaşayan əhalinin milli tərkibi aşağıdakı nisbətə olmuşdur: ruslar 54254 nəfər, azərbaycanlılar – 53827 nəfər, ermənilər – 34259 nəfər, farslar – 18572 nəfər, yəhudilər – 5852 nəfər, almanlar – 5028 nəfər, Krım tatarları – 4157 nəfər, ləzgilər – 3857 nəfər, gürcülər – 261 nəfər, polşalılar – 1548 nəfər, yunanlar – 617 nəfər; isveç, osetin, lais, slovak, fransız, litvalı, ingilis və türk millətlərinə mənsub olanlar isə hər bir qrupda 100 nəfərə qədər idi.

Erməni mənbələrində eləcə də göstərilir ki, Bakıda və ətrafında olan 154 neft çıxaran firmadan 83-ü erməni icmalarının əlində olmuşdur. Neft və su kəmərləri üzrə isə 35 kəmərdən 25-i ermənilərə məxsus idi. Erməni daşnak həyasızlığı o dərəcəyə çatmışdı ki, 1918-ci ildə onlar tələb edirdi-

lər ki, «Beynəlmiləl Bakı» Ermənistanla birləşdirilməlidir.¹

Bundan sonrakı sovet siyasi sistemi şəraitində 70 il yaşamış Azərbaycan xalqı vətəninin ən böyük maddi sərvəti olan neftini XIX əsrdə və XX əsrin 90-cı illərinə qədər öz xalqının güzəranını yaxşılaşdırmaq üçün istifadə etməkdən məhrum idi.

Azərbaycan neftinin istehsalında əcnəbi kapitalistlərin iştirakı haqqında ədəbiyyat genişdir və təəssüflər olsun ki, bu ədəbiyyatın Azərbaycan dilində nəşr edilməsinə əhəmiyyət verilmir.

İsveç sənayeçiləri olan Nöbellər ailəsinin həyatının bir çox səhifələri Bakı şəhəri ilə əlaqədar olmuşdur. İsveç jurnalisti Brita xanım Asbrink 2000-ci ilin əvvəllərində «Lyudvik Nobel: neftin gözəl gələcəyi» adlı əsərini yazmışdır. 2003-cü ildə isə onun «Nöbellər imperiyası (məşhur şvedlərin, Bakı neftinin və Rusiyada inqilabın tarixi)» adlı kitabı rus dilində Moskvada nəşr edilmişdir.

Emmanuel Nobel 1872-ci ildə özünün vəfat etməsi ərafında vəsiət etmişdi ki, 2 milyon funt-sterlinq var-dövləti hesabına Nobel fondu yaradılsın və Nobel mükafatına layiq şəxslərə verilsin.

Bu da acı həqiqətdir ki, Bakı neftindən əldə edilmiş bu qazanc hesabına yaradılmış həmin mükafat hələlik heç bir azəri türkünə qismət olmamışdır. Bircə o məlumdur ki, II dünya müharibəsi illərində yaralı əsgərlərin cərrahi müalicəsində çox böyük nailiyyətləri olmuş azərbaycanlı cərrah akademik Mustafa Topçubaşovun Nobel mükafatına namizədliyi irəli sürülmüşdüsə də, ilk növbədə erməni şovinistləri buna da mane ola bildilər. Ədalət tələb edir ki, müstəqil Azərbaycan dövləti bu təltifatın təklifinin yenidən müzakirəyə çıxarılmasına və onun ədalətli həllinə nail olsun.

¹ Bax: «Əxo» qəzeti, 16 oktyabr 2004.

BAKI NEFTİ RUSİYA ÇARLIĞININ AZƏRBAYCAN ÜZƏRİNDƏ MÜSTƏMLƏKƏÇİLİYİ DÖVRÜNDƏ (1901-1917)

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan türklərindən Bakıda yetmişmiş sənaye kapitalistləri ənənəvi yüngül sənaye ilə yanaşı Bakının neft sənayesinə də kapital qoymağa başladılar. Bu sahədə onlar daha güclü əcnəbi kapitalistlərin, eləcə də daxildəki erməni kapitalistlərinin rəqabətinə rast gəldilər. Həmin kapitalistlər Rusiya və Avropa ilə iqtisadi və siyasi əlaqələri olduğu üçün Azərbaycanın milli burjuaziyasına öz neftinin sənaye istehsalını genişləndirməyə imkan vermirdilər.

Buna görə də milli burjuaziya hətta güclüləri sırasında olan Musa Nağıyev, Hacı Zeynalabdin Tağıyev və digərləri neft istehsalında nisbətən zəif mövqeyə malik idilər. Erməni milyonçularından olan A.Qukasov isə neftdən 15 milyon, Montaşev və Lionozovun hər biri 10 milyon rubl kapitalla malik idilər. A.Qukasov bu kapital ilə 1899-cu ildə Londonda neft üzrə bank şirkəti açmışdı.

XIX əsrin sonunda Rusiya Bakı (Abşeron) rayonu hesabına neft çıxarılmasında ABŞ-ı ötürək 1898-ci ildə dünyada birinci lərə çıxdı. 1901-ci ildə Rusiyada 11,9 milyon ton neft istehsal edilmişdi. Bunun 95%-i Azərbaycanda istehsal edilmişdi.¹

Bakı neftinin ixracı əsasən Xəzər dənizi və Zaqafqaziya dəmir yolu vasitəsilə həyata keçirilirdi. 1892-ci ildə Xəzərdə 58 neftdaşıyan gəmi üzürdü. Neftə olan böyük tələbat Bakıda iqtisadi dirçəlişə təkan verdi.

Xəzər ticarət gəmiçiliyində 1901-ci ildə olan 788 gəminin 44,4%-i Azərbaycan burjuaziyasına məxsus idi.²

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, VII cild, s.208.

² ASE, X cild, s.71.

Dünyada ilk neft tankeri «Zərdüş» (1877), ilk teploxod «Vandal» (1903) Xəzərdə suya buraxılmışdır. Bu gəmilərin daşıdıqları yüklərin 70%-i neft və neft məhsulları idi.

Bakı neftinin Qara dəniz vasitəsilə Avropaya çıxarılması üçün Batum-Tiflis dəmir yolu xətti Bakıya qədər uzaldı (1974-cü ildən başlayaraq).

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dünya ölkələrinin yanacaq balansında neftin əhəmiyyəti getdikcə artırdı. Digər tərəfdən 1900-1903-cü illəri əhatə edən sənaye böhranı dövrü Bakıda istehsal edilən xam neftin qiyməti 2,3 dəfə, ağ neftin (kerosin) qiyməti isə 3,4 dəfə aşağı düşmüşdü.¹

1900-cü ildə Bakı rayonunda 66 kerosin zavodu, 18 kerosin-yağ zavodu, 4 benzol zavodu və neftlə əlaqədar 6 digər zavod var idi.²

1901-ci ildə Rusiyada çıxarılmış 706 milyon pud neft dünya neft hasilatının 51,5%-ni təşkil edirdi.³ 1903-cü ildə Bakı-Batumi neft kəməri işə salındı və hasil edilən neftin xaricə satılması üçün imkanlar çoxaldı.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Amerika Birləşmiş Ştatlarının və İngiltərənin şirkətləri, eləcə də Almaniya və Türkiyə burjuaziyası Bakıda neft istehsalında güclü mövqə tutmaq uğrunda mübarizəyə başladılar.

Bakıda neft istehsalı və Avropaya ixrac edilməsinə «Nobel qardaşları birliyi» ilə yanaşı 1883-cü ildən başlayaraq Rotşildlər də qoşuldular. Bu iki neft şirkəti nəhəngi ilə münafiqşəyə ABŞ-na məxsus «Standart oy» şirkəti də qoşuldu.

Nobellərin və Rotşildlərin səyi ilə Amerika kerosini (ağ nefti) Rusiya bazarlarından sıxışdırıldı. Şirkətlər arasında bazar uğrunda mübarizə 30 illik müharibə kimi davam etdi. Neft siyasi ziddiyyətlər mənbəyinə çevrildi.

¹ М. Дж. Ибрагимов. Нефтяная промышленность Азербайджана в период империализма. Б., 1984, с.41.

² ASE, VII cild, s.210.

³ Azərbaycan nefti dünya siyasətində. II cild, s.233.

1909-cü ildən başlayaraq Nobellər Bakı neftini Batum və Novorossiysk vasitəsilə Türkiyə və Avropaya, Baltik dənizi vasitəsilə Almaniyaya ixrac edirdilər.

XX əsrin əvvəllərində istifadəyə buraxılmış elektrik motorları ağız neftə (kerosinə) olan ehtiyacı bir qədər azaldı (iş yerləri və küçələr elektrikle işıqlandırılmağa başlanması hesabına).

1913-cü ildə Rusiyanın dünya neft istehsalında payı 1904-cü ildəki 31%-dən 9%-ə düşdü.¹

1904-1915-ci illərdə Bakıda neft istehsalı ilə 16 aksiya şirkəti və 14 fərdi müəssisə və birliklər məşğul idilər. Həmin illərdə bu şirkətlər ildə 15,780 min pud, fərdi istehsalçılar isə 1,670 min pud neft istehsal etmişdilər.²

I dünya müharibəsi neftə olan tələbatı artırdığı üçün 1914-cü ildə Bakı neft rayonunda neft çıxarılması ilə məşğul olan firmaların sayı 1904-cü ildə olan 138-dən 1914-cü ildə 169-a çatdırıldı.

Birinci dünya müharibəsinin başlanması benzin və sürtgü materiallarına cəbhələrdə tələbatı daha da artırdı. 1916-cı ilin iyul-noyabr döyüşlərində İngiltərə Somna çayı vadisində ilk dəfə tanklardan istifadə etdi.

1917-ci ildə Rusiyada Fevral və Oktyabr çevrilişləri nəticəsində Rusiyanın Antanta blokunda iştirakı zəiflədi və az sonra Sovet Rusiyası müharibədən çıxdı.

1917-ci ilin aprelində ABŞ Almaniyaya qarşı müharibəyə başladı.

Amerika alimi Lui Fişer 1926-cı ildə Nyu-Yorkda nəşr etdirdiyi «Neftin imperializmi» kitabı neft uğrunda beynəlxalq mübarizəyə həsr olunmuşdur. Müəllif bu əsərin I fəslini «Bakı uğrunda mübarizə» adlandırmışdır. Bu mübarizə I dünya (imperialist) müharibəsi ərəfəsində və gedişində daha

da kəskinləşmişdi.

Birinci dünya müharibəsində iştirak edən bütün ölkələr üçün və xüsusilə Almaniyaya üçün Bakı nefti və ondan əldə edilən mazut cəbhələrdə təyyarələr və sualtı qayıqlar üçün son dərəcə lazım idi. Uzunluğu 860 km olan Bakı-Batum neft kəməri (1907-ci ildə istifadəyə verilmişdir) buna imkan verdiyi üçün Almaniyaya hökuməti Gürcüstanın «azad» hökumətinin razılığını ala bildi və Almaniyanın hərbi hissələri Gürcüstana daxil oldular. Bütün bu əməliyyata Almaniya generalı Lyudendorf rəhbərlik edirdi.

Neft üzrə mübarizənin bu mərhələsinə yekun vuraraq, L. Fişer yazmışdır: «Müharibəni uduzmuş almanlar və türklər Qafqaza sahib ola bilmədilər... Dünya müharibəsində qələbə çalmış müttəfiq ölkələrin (Antanta) heç biri də rus (sovet) neftinə sahib ola bilmədilər».¹

I dünya müharibəsi illərində Almaniyaya İraqda olan Mesopotamiya neft rayonunu (Mosul nefti) əldə saxlaya bilmədi. İngiltərəni I dünya müharibəsinə sövq edən səbəblərdən biri də Mosul neftinə sahib olmaq arzusu idi.

Azərbaycanlı mühacir Miryaqub Mehdizadə 1928-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi «Beynəlmiləl siyasətdə petrol» əsərində yazır ki, Azərbaycanda neft ehtiyatları, mütəxəssislərin dediyinə görə, Meksika və İrandan çox olduğuna görə (M. Fəninqin hesablamaları) «İngiltərə və Almaniyaya arasında neft məsələsi üzrə rəqabət eləcə də Azərbaycan neftinə aiddir».²

M. Mehdizadə kitabın II bölməsini «Cənəvrə konfransında Azərbaycan» adlandırmışdır. Burada o, yazır: «Azərbaycan bolşeviklərinin lideri Nəriman bəyin şəxsinə təmsil etdirilmək istənilirdi, və o, azərbaycanlı olduğunu göstərmək üçün bir qalpaq (Nərimanovun papağına işarədir) dəxi

¹ Амиров С.С. Нефтяные монополии Азербайджана в период первой Мировой войны. Б., 1974, с.41-42.

² А. Пожитков. Очерки по истории Бакинской нефтедобывающей промышленности. М.-Л., 1940, с.123.

¹ Луи Фишер. Империализм нефти (Международная борьба за нефть). Перевод с американского издания. М.-Л., 1927, с.15.

² Miryaqub Mehdizade. Beynəlmiləl siyasətdə petrol. İstanbul, 1928; Bakı, 1994, s.9.

geyimi bulunurdu».¹

Həmin dövrdə ingilislər Bakı neftinə uzunmüddətli icarə yolu ilə sahib olmaq istəyirdilər.

Müəllif daha sonra yazır: «Sovet Rusiyası Cenevrə konfransında ikiüzlü bir oyun oynayırdı... Krasinin nöqtəyi-nəzərinə görə, Sovet hökuməti Azərbaycan neft ərazisinin dördüdə birini kəndisinə qoymalıdır, yerdə qalan üç qismə isə müsavi olaraq üç və yaxud dörd qismə ayrılmalı və onlar Fransa, İngiltərə, Amerika və Belçikaya verilməliydi. Bununla bərabər (Krasin) əcnəbi təbəəsindən olan əski mülk sahiblərini də təşkili düşünülməkdə olan «Konsersium» əsası miyanına daxil olmalarını mümkün görürdü. Onun fikrincə, şübhəsiz, bu konsersium ümmi və müştərək bir idarəyə malik olmalıydı».² Rusiya bolşeviklərinin iri Qərb dövlətlərinə Bakı nefti hesabına belə güzəştlər vəd etməsi Sovet Rusiyasının beynəlxalq aləmdə tanınmasını sürətləndirmək məqsədini güdürdü.

Lakin Cenevrə konfransı nəticəsiz keçdi (Azərbaycan nefti hesabına imtiyazlar alınmadı) və ondan sonra Hollandiyanın kiçik və gözəl şəhəri olan Lahidə həmin 1922-ci ildə keçirilən konfransa Avropa diplomatları ilə yanaşı neft kralları da gəlmişdilər.

Həmin konfransa Sovet Rusiyasından Litvinovun başçılığı ilə gəlmiş nümayəndə heyəti yenə də Rusiya üçün maliyyə vəsaiti əldə etməyə gəlmişdi. Çünki Rusiyada həmin dövrdə aclıq başlanmışdı. Bu konfransda da Bakıda vaxtı ilə icarə yolu ilə neft sahələri olmuş neft krallarının arzuları yerinə yetirilmədi. Lahi konfransı başlanarkən elan edildi ki, həmin ilin iyununda Parisdə «Qafqaz petrol imtiyaz sahiblərinin konfransı» olacaqdır.

Bu konfransların nəticəsində 1924-1925-ci illərdə Rusiya Sovet hökuməti İngiltərəyə 34 milyon pud, Fransaya

¹ Miryaqub Mehdizadə. Beynəlmiləl siyasətdə petrol. İstanbul, 1928; Bakı, 1994, s.15-16.

² Yəni orada, s.26.

812 milyon pud, İtaliyaya 14 milyon pud neft satmağa nail oldu.¹

Yuxarıda adı çəkilən L.Fişer qeyd edir ki, Rusiyada Oktyabr (1917) çevrilişi Türkiyə üçün bir şans yaratmışdı. O, bu haqda belə yazır: «Rusiyanın hərbi iflası Türkiyənin Karsa və Batuma, sonra isə Bakıya hücumları üçün bir işarə oldu. Aprelin 16-da (1920) türklər Batumu zəbt etdilər»². Belə bir şəraitdə Gürcüstanda hökumətə gəlmiş menşeviklər Almaniyadan xahiş etdilər ki, onun ordusu Gürcüstana daxil olsun. Mayın 25-də 3000 nəfərlik alman ordu hissələri Potiyə (Ukrayna və Krımdan keçərək) daxil oldular. Həmin gün gürcü menşeviklərinin lideri Noy Jorlaniya «Gürcüstanın müstəqilliyini» elan etdi. Mayın 28-də Çxenveli Gürcüstanın bütün dəmir yollarının və dəniz qüvvələrinin müharibə dövründə Almaniyanın istifadəsinə verilməsi haqqında müqaviləni imzaladı. Bundan az sonra isə Gürcüstan hökuməti Türkiyə ilə onun Batum neft borusundan ödəncsiz olaraq neft götürməsinə razılıq haqqında müqavilə imzaladı. Az sonra Almaniya ordusu Şimali İrana (Təbriz) daxil oldu. Türk ordu hissələri isə Azərbaycana doğru hərəkət etdi. (Sonrakı siyasi hadisələr növbəti bölmədə).

241506

¹ Miryaqub Mehdizadə. Beynəlmiləl siyasətdə petrol. Bakı, 1994, s.52.

² Söhbət Bakının düşmən qüvvələrindən azad edilməsindən gedir.

17 № Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ (1918-1920)
VƏ AZƏRBAYCAN SOVET RESPUBLİKASININ
FORMAL MÜSTƏQİLLİYİ (1920-1992) DÖVRÜNDƏ
BAKİ NEFTİ ƏTRAFINDA BAŞ VERƏN SİYASİ
CƏRƏYANLAR**

İmperialist dövlətlərinin planlarında neft Bakısı Zaqafqaziyaya sahib olmaq üçün əsas strateji baza kimi nəzərdə tutulurdu. Digər tərəfdən onlar üçün Bakı ən mühüm xammal bazası, bütövlükdə isə bütün Şərqi Qafqaz təsir edərək, ona sahib olmaq üçün bir açar rolunu oynayır.

Əlbəttə, bolşevik Rusiyasına rəhbərlik edən V.İ.Lenin yeni Rusiyanı keçmiş Rusiya imperiyası sərhədlərində saxlamaq məqsədinə sadıq idi və bu plan beynəlmilətlilik bayrağı altında yerinə yetirilməkdə davam edirdi.

Bakı neftini öz əlində saxlamaq üçün Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi Almaniya ilə təcili əlaqə yaradaraq, 1918-ci ildə bağlanmış Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə Almaniya üçün çox əlverişli əlavə etməyi təklif etdi: Rusiya hökuməti avqustun (1918) 27-də Almaniya bildirdi ki, əgər Almaniya öz müttəfiqi Türkiyəni Bakını zəbt etmək cəhdindən çəkəndirsə (Bakı quberniyası Rusiyanın tərkibində qalmaq şərtilə) Rusiya hökuməti Bakı neftinin ¼ hissəsinin Almaniya verilmişini təmin edəcəkdir. Sonrakı hadisələr Rusiyanın bu planının reallaşmasına imkan vermədi, Azərbaycanda müstəqil Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyəti (1918-1920) yaradıldı.

1918-ci ilin aprelində bolşevik Rusiyanın himayəsi altında Bakıda təşkil edilmiş Bakı quberniyası Xalq Komissarları Sovetində (Bakı Kommunası) Stepan Şaumyanın rəhbərliyi altında (Stepan Şaumyan hələ 1917-ci ilin sonunda V.İ.Lenin tərəfindən bütün Qafqaz işləri üzrə fəvqaladə komissar təyin edilmişdi. Bakı kommunasında bütün əsas vəzifələr, və xüsusilə hərbi-siyasi vəzifələr, əsasən ermənilərin əlində idi.

Beləliklə, Bakıda bolşevik-daşnak hakimiyyəti yaranmışdı və Bakı Kommunası tərkibində ikinci dərəcəli vəzifələrə Nəriman Nərimanovun və Məşədi Əzizbəyovun daxil edilmiş şəhərin müsəlman əhalisini itətdə saxlamaq üçün bir perdə idi.

Bakı Kommunası rəhbərliyi açıqcasına bildirmişdi ki, cəbhələrdən Bakıya qayıtmış erməni-daşnaq hərbi dəstələri və İranda yerləşən Lazar Biçeraxovun hərbi dəstələri onun müttəfiqidir.

Belə bir şəraitdə erməni millətçiləri (daşnaqlar) İranda olan İngilis hərbi hissəsi rəhbəri general Denstervil ilə də gizli əlaqə yaradaraq ondan Bakını əldə saxlamaq üçün hərbi kömək istəmişdi.

General Denstervilə Bakıya ingilis hərbi dəstələrinin göndərmək haqqında erməni -daşnaqların dəvəti İngiltərə hökuməti üçün neft Bakısını zəbt etməkdən ötrü ən yaxşı fürsət idi. Bu işdə 1000 nəfərlik hərbi qüvvəsi olan general Denstervilə İranda yerləşən rus aq qvardiyaçı generalı Biçeraxov özünün 1200 nəfərlik əsgəri qüvvəsi ilə kömək etməyə razılığını bildirdi. General Denstervil Bakıya kiçik bir hərbi dəstə ilə Xəzər dənizi vasitəsilə 16 avqustda (1918) gəldikdən bir neçə gün sonra, Bakı hər tərəfdən Türkiyə və Azərbaycan hərbi hissələri ilə mühasirə olunmuşdu.

Sentyabrın 15-də Bakı bu düşmənlərdən azad edildi. Belə bir şəraitdə Denstervil özü ilə gətirdiyi kiçik hərbi dəstəni Xəzər dənizi vasitəsilə sentyabrın 13-də İrana qayıtdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin (1918-1920) neft siyasəti 1918-ci ilin 5 oktyabrında qəbul edilmiş «Neft sənayesinin yenidən milliləşdirilməsi haqqında qərar» ilə müəyyən edildi. Həmin qərarın 4-cü maddəsində deyilirdi: bütün neft ehtiyatları hökumətin ayrıca qərarına qədər onun soruncamında qalır və sahibkarların mühafizəsinə verilir. Ticarət Nazirliyinin icazəsi olmadan bu neftin ölkədən çıxarılması qadağandır. Bununla belə Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyəti

dövrü İngiltərə hərbi komandanlığı tərəfindən bu məsələdə özbaşnalıq halları olmuşdur.¹

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq hakimiyyəti dövründə (1918 may – 1920 aprel) Bakı nefti yenidən yaranmış müstəqil dövlətin müdafiə xərcləri üçün mənbə oldu. 1919-cu ilin dövlət büdcəsində hərbi xərclər büdcənin 24 faizini təşkil edirdi: 1919-cu ildə Azərbaycan milli ordusunda aviasiya dəstəsi yaratmaq işinə başlandı. Həmin il Avropanın ali məktəblərində təhsil almaq üçün Azərbaycandan dövlət hesabına təminat ilə 100 nəfər gənc göndərildi. Göstərilən ildə Azərbaycan ordusu üçün 3 zirehli qatar, 4 hərbi təyyarə, 6 zirehli avtomobil və digər silah növləri alınmışdı. 1919-cu ilin sonunda milli ordu 40 min nəfərlik şəxsi heyətə malik idi.

1918-ci ilin noyabrın 16-da Türkiyənin ordu hissələri Bakını tərk etməli oldular (Türkiyə I dünya müharibəsində Almaniyanın müttəfiqi idi və müharibədən sonra Almaniya ittifaqı məğlub olmuşdu) Bakıya yenə də İrandan (Xəzər vasitəsilə) İngilis hərbi hissələri, bu dəfə general Tomsonun rəhbərliyi altında daxil oldu. Bakı neftinə sahib olmaq üçün buraya ingilis mühəndisləri də gətirilmişdi. Bakının Bibi-Heybət ərazisində ingilislərin neft kompaniyası öz işinə başlamışdı. Kompaniyanın başçısı general Allen idi.

Bütün bu hadisələr İngiltərənin Qafqazda «ikinci Hindistan» yaratmasına şəraitin yetişməyindən xəbər verirdi: Sovet Rusiyası parçalanma mərhələsində idi və onun Yaxın Şərqdəki hadisələrə müdaxilə etməyə gücü və imkanı çatmırdı.

Rusiyanı parçalamaq siyasəti Böyük Britaniyanın planında dəyişməz olmuşdur və 1918-ci ildə baş vermiş hadisələr bu planın reallaşmasına ümid verirdi.

Lakin 1919-cu ilin avqustunda Britaniyanın ordu hissələri Qafqazı tərk etdilər. Həmin günlərdə Xəzər dənizində olan ən yeni silahlarla təmin olunmuş ingilis dəniz eskadronu xəl-

vəti olaraq Bakıdan Dərbəndə aparılaraq general Denikinın ixtiyarına verildi¹

İngiltərə Batum limanında öz qamizonunu saxladı və planlaşdırılırdı ki, burada Millətlər Cəmiyyətinin himayəsi altında İngiltərədən asılı olan dövlət yaradılmalıdır²

İngiltərə hökumətinin baş naziri, görkəmli diplomat Lloquid-Corc 1919-cu ilin 16 noyabrındakı nitqində demişdi: «o, inanmır ki, bolşeviklər bütün Rusiyanı əldə saxlaya biləcəklər». Parisdə nəşr edilən «Нефтяной курьер» qəzeti 1924-cü ilin 12 sentyabrında yazmışdı ki, «Rusiyanın parçalanması, görünür Dağıstanın hərəkatə gəlməsindən başlayacaqdır»³

Yuxarıda qısaca şərh edilən hərbi tədbirlər və həmin dövrün hakim dairələrinin mülahizələri onu deməyə əsas verir ki, 1918-1920-ci illərdə İngiltərə Bakı neftinə sahib olmaq üçün bir neçə dəfə hərbi hissələrindən istifadə etmişdir.

1922-ci ilin aprelində çağırılmış beynəlxalq Cənub konfransında (34 ölkənin nümayəndəsi iştirak edirdi) «Rus nefti» adı altında müzakirəyə çıxarılmış məsələ Bakı nefti məsələsi idi.

Bu məsələnin müzakirəsi onun iştirakçıları olan dövlətlərin şirkətlərinin həmin neftin onlar tərəfindən çar Rusiyası dövründə çıxarıldığı ərazilərin onlara icarəyə verilməsi məsələsi kimi nəzərdə tutuldu.

Halbuki, bolşeviklər Şimali Qafqazı və Zaqafqazıyanı zəbt etdikdən sonra xarici şirkətlərin sahibkar olduqları bütün neftli ərazilər milliləşdirilmişdi və 1921-ci ildə Qafqazda 1913-cü ildə çıxarılmış neftin 43%-ə qədəri miqdarında (4100 min tona) neft çıxarılmışdı⁴. Buna görə də Genyua konfransına göndərilmiş Sovet nümayəndə heyətinin başçısı Krasin bildirmişdi ki, xarici konsepsiyalara yalnız 3000 hektar neftli ərazi icarəyə verilə bilər.

¹ Вах. Эльмира Мурадалиева. Кроль земная – нефть Азербайджана и история. Б., 2005, стр.114-118.

¹ Луи Фишер, Империализм нефти, стр.27.

² Yeno orada, səh.28

³ Yeno orada, səh.29

⁴ Yeno orada, səh.35

Beləliklə, Qərb kapitalistlərinin çar Rusiyası ərazisində vaxtilə icarəyə götürdükleri neft sahələrinin özlərinə qaytarılması məsələsi həll edilmədi və Genuya konfransı müvəffəqiyyətsizliyə uğradı.

Rusiya Sovet dövlətinin Genuya konfransına göndərdiyi nümayəndə heyəti 5 nəfər tam hüquqlu və 6 nəfər məşvərətçi nümayəndədən ibarət idi və Nəriman Nərimanov ikinci qrupa daxil idi.

Genuya konfransında Nəriman Nərimanov Bakı nefti və tərkisilə məsələləri üzrə çıxış etmişdir.

Genuya konfransı və ondan sonra çağırılmış Qaaqa (Haaqa) konfransı neft məsələsi üzrə nəticəsiz qurtardı, imperialist dövlətlər neft əsələsi haqqında razılığa gəlib vahid cəbhədən çıxış edə bilmədilər, lakin əcnəbi neft baronları keçmiş Rusiya ərazilərində olan neft yataqlarını icarəyə götürmək fikrindən də əl çəkmədilər.

1920-1922-ci illərdə formal müstəqilliyə malik olan Azərbaycan neft sənayesi 1920-ci ilin 24 mayında yenidən mililəşdirildi. Moskva A.Serebrovskini Azərbaycan neft komitəsinə sədr göndərdi, 1920-ci ilin aprelin 30-da Neft çənlləri ilə dolu ilk neft karvanı Bakıdan Astraxana göndərildi. Rusiya Sovet Respublikası hökuməti Bakı neftinin üzərində tam hüquqlu sahibkar kimi hərəkət edirdi.

1922-ci ildə Moskvalı müəllif R.İ.Berzin «Neft uğrunda dünya mübarizəsi» (Мировая борьба за нефть) adlı əsəri ilə çıxış etdi və qətiyyətlə göstərdi ki, Rusiya ərazilərində istehsal edilən neftin hazırkı dövrdə xarici imperialist şirkətlərinə icarəyə verilməsi Rusiya iqtisadiyyatını ölümə məhkum etmək deməkdir¹

Avropa kapitalist şirkətlərinin keçmiş Rusiya ərazilərində olan neft yataqlarını icarəyə götürməyə o vadar edirdi ki, son 20 ildə (1900-1920) dünyada neft istehsalı 247% artdığı halda, Rusiyada 65% azalmışdı.² Deməli Rusiya ərazilərində-

ki neft yataqlarını sərfəli qiymətlə icarəyə götürmək olar və lazımdır.

Rusiyada isə neft ehtiyatları aşağıdakı miqdarda idi:

- 1) Bakı rayonunda – 45,301 milyon pud;
- 2) Qroznıda – 5,828 milyon pud;
- 3) Maykopda – 67 milyon pud;
- 4) Embada – 6,5 milyon pud.¹

1921-ci ildə dünyada istehsal edilən neftin 61,9%-i Amerika Birləşmiş Ştatlarının, 25,6% Kanadanın payına düşürdüsə, Rusiyanın payına 3,7% düşürdü²

R.Berzin yazır ki, 1921-ci ildə dünyada 759 milyon barrel neft istehsal edilmişdi. Neft istehsalı bu tempə getsə, dünyanın neft ehtiyatları təxminən 40 ilə tükənəcəkdir.

Keçmiş Rusiya ərazilərində olan neft yataqları dünya müharibəsi və sonrakı vətəndaş müharibəsi illərində ağır vəziyyətə düşmüşdü. Son 8 ildə (1914-1922) neft sənayesinə heç bir kapital qoyulmamışdı, neft istehsalı tənəzzül edirdi.

Rusiya tabeliyində olan neft əraziləri Türkiyənin nəzarət etdiyi körfəzlər məsələsi ilə də bilavasitə bağlı idi.

Antanta I dünya müharibəsində qələbə çalaraq ilk illərdə Türkiyənin körfəzləri və dəniz yolları üzərində nəzarətə nail olmuşdusa, Almaniyə də Türkiyə üzərində öz təsirini saxlaya bilmişdi. Həmin dövrdə Amerika Birləşmiş Ştatları da öz nefti ilə Türkiyəyə təsirini gücləndirə bilmişdi. Amerika nefti Batum və Samsun limanlarına qədər çatırdı. Rusiya-Türkiyə münasibətləri gərgin olduğuna görə 1908-ci ilə qədər Rusiyanın Türkiyə limanlar vasitəsi ilə xaricə ixrac etdiyi neftin miqdarı sifra düşmüşdü və keçmiş Rusiya nefti övəzinə bu limanlarda Amerika nefti daşınırdı.

Azərbaycanda 1920-ci ilin mayın əvvəlində «müstəqil» Sovet Respublikasının yaradılması ilə əlaqədar olaraq əcnəbi baronlar Bakı neftinin icarəsinə nail olmaq üçün Çar Rusiyası dövründə imzalanmış müqavilələrə də əl atdılar.

¹ Вах, Р.И. Берзин. Мировая борьба за нефть, М., 1922, стр.4

² Yəni orada, s.5

¹ Вах, Р.И. Берзин. Мировая борьба за нефть. С.19.

² Yəni orada, s.31.

Hələ 1911-ci ildə Bakıda «Nobel qardaşları» şirkəti ilə Amerikanın məşhur neft tresti olan «Standart Oyl»un başçısı Rokfeller arasında əlaqələr yaradılmışdı. ABŞ-ın «Standart Oyl» şirkətinin Fransada fəaliyyət göstərən tresti 1920-ci ilin əvvəlində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ilə Bakıda istifadə edilmiş neft sahələrinin 6 milyon franka alınması haqqında müqavilə bağlamışdı.¹

Azərbaycan nefti hesabına Bakıda milyonlara sahib olmaş Mantaşevlər, Qukasovlar, Lianozovlar, Şibayevlər, Mirzəyevlər (Mirzoyan) Avropaya mühacirət edərək, Bakı neftini yenidən qarət etmək arzusu ilə yeni imkanların əldə edilməsini gözləyir və bu haqda baş sındırırdılar. Hələlik isə gündəmdə ən yaxın vəzifə Bakı neftini boykot etməkdən ibarət idi. Bunun üçün diplomatiya, iqtisadi sanksiyalar, siyasi uydurmalar, hər cür xəyanətlər işə salınmışdı, Bakı neftinə müharibə elan edilmişdi.

Bakı neftinə qarşı ermənilərin bu müharibəsi hər şeydən əvvəl Azərbaycan xalqına qarşı müharibə idi, Bakının erməniləşdirilməsi üçün olan müharibə idi. Burada onu da demək yerinə düşər ki, Azərbaycan xalqına həmişə sadıq olmuş Nəriman Nərimanov 1920-1923-cü illərdə Bakı şəhərinin icra aparatlarında ermənilərin və rusların geniş məskən saldıqları dövrdə azərbaycanlıların geniş təmsil edilməsinə və Azərbaycan dilinin idarəçilikdə işlənməsinə nail olmaq üçün çox böyük fəaliyyət göstərmişdi və Bakının erməniləşdirilməsinin qarşısını müəyyən qədər almağa nail olmuşdu².

Azərbaycanda və eləcə də Çeçenistanda istehsal edilən neftdən bu respublikaların xalqlarının mədəni inkişafını sürətləndirmək üçün «neft fondu» yaradılması məsələsinə hələ V.İ.Lenin sağlığında Nəriman Nərimanov qaldırılmışdı və bu

¹ Вах, М.Дж.Ибрагимов. Нефтяная промышленность Азербайджана в период империализма. Б., 1984, с. 23.

² Bu haqda daha geniş, bax: İsrəfil İsmayilov. «Azərbaycanın XX əsrdə dövlətçilik siyasəti məsələləri», №995, s. 24-25, Yəno onun, Azərbaycanca dövlətçilik fikri öçerkləri, B., 1996, s.78-89, Yəno onun, Azərbaycan xalqının siyasi mədəniyyəti, B., 202, s.32-41.

fond hesabına hər il Azərbaycana 5 milyon rubl, Çeçenistana isə 1 milyon rubl həcmində əlavə vəsait verilir və bu fondun istifadəsi Azərbaycanda 1960-cı ilə qədər davam etmişdir.

N.Nərimanov 1923-cü ildə SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə növbə ilə 4 sədrindən biri vəzifəsində işlədiyi dövrdə Azərbaycan Respublikası Xalq Komissarlar Şurası sədri Qəzənfər Musabəyova göndərdiyi məktubların birində həmin «neft fondu» hesabına alınan vəsaitin xərclənməsi haqqında yazmışdı: «yoldaş Musabəyov, mənə fikrim aydındır: neftin əvəzinə alınan vəsait Azərbaycanın yalnız maarif və səhiyyəsinə xərclənməlidir»¹

¹ Bu haqda daha geniş, bax: İsrəfil İsmayilov. Azərbaycan – Türkiyə mədəni əlaqələri XX əsrdə. B., 2004, s.37.

**AZƏRBAYCAN NEFTİ SSRİ DÖVLƏTİNİN
HƏRBİ-SİYASİ VƏ İQTİSADİ PLANLARINDA
(1923-1939)**

*«Azərbaycan nefti keçmiş
SSRİ kimi böyük bir dövlə-
tin inkişaf etməsində xüsusi
rol oynamışdır».*

Heydər Əliyev

XX əsrin ilk ikionilliyində (1901-1922-ci illərdən 1919-1920-ci illəri çıxarsaq) Rusiya tərkibində olmuş Azərbaycanın neft sərvəti Rusiya imperiyası mənafələrinə xidmət etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Elmlər Akademiyası tərəfindən hazırlanmış və 1958-ci ildə nəşr edilmiş «Sovet Azərbaycan» adlı rəsmi məlumat kitabında (rus dilində) yazılmışdır: «Rusiya imperiyası təsərrüfatı sistemində olmuş inqilabdan əvvəlki Azərbaycanın vəzifəsi həm ölkənin (Rusiyanın) daxili ehtiyatları, həm də xaricə ixrac üçün neft məhsulları və cürbəcür xammalla təchiz etməkdən ibarət idi»¹

1913-cü ildə Azərbaycan ərazilərində yerləşən sənaye müəssisələrinin ümumi məhsulunun 79,6%-i neftçıxarma və neft istehsalının payına düşürdü² Bu deyilənlər Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin aydın təzahürüdür və həmin siyasət 1922-ci ildən sonra, SSRİ şəraitində, beynəlmilləçilik bayrağı pərdəsi əltında davam etdirilmişdir.

XX əsrin əvvəlindən başlayaraq dünya miqyasında neft üzrə rəqabət başlandı. Bu rəqabətin əsasını neftin hərbi-siyasi əhəmiyyəti təşkil edirdi. Həmin rəqabət I dünya müharibəsi illərində Almaniya donanmasının sualtı qayıqlarının Antanta dövlətlərinin neft tankerlərini dənizlərdə batırmaları ilə nə-

ticələndi: Bunun nəticəsində 1917-ci ilin yazında İngiltərənin yanacaq ehtiyatları təmamilə tükənmişdi və İngiltərə hökuməti neft almaq üçün ABŞ hökumətinə müraciət etdi. Həmin il ABŞ Almaniya müharibə elan etdi. Fransa dövlətinin baş naziri Klemanso, 1917-ci ilin sonunda ABŞ prezidenti Vilsona Fransa ordusu üçün benzin verilməsi haqqında müraciət etdi, və bu xahiş qəbul edildi.

Rusiyada 1917-ci il Fevral inqilabından sonra yaranmış müvəqqəti hökumət Türkiyəni Avropadan sıxışdırmaq üçün Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatlarını gücləndirdi, çünki Bakının Rusiya üçün itirilməsi Rusiya üçün də böyük çətinliklər yarada bilərdi.

1917-ci ilin Oktyabr çevrilişi nəticəsində Rusiya I dünya müharibəsindən çıxdı və 1917-ci ilin 5 dekabrında Rusiya ilə Türkiyə arasında Qafqaz cəbhəsində atəşkəsə nail olundu. Bununla əlaqədar olaraq Bakı nefti uğrunda mübarizənin yeni mərhələsi başlandı. Neft Bakısını zəbt etmək istəyənlərin sayı çoxaldı.

Almaniya Yaxın Şərqdə yerləşdirilmiş ordu hissələrini təcili olaraq Gürüstana gətirdi. Böyük Britaniya hökuməti də Yaxın Şərqdəki ordu hissələrini Ənzəliyə gətirdi.

Bu hərbi qarşıdurmada İngiltərənin əsas məqsədi Bakı neftini zəbt etmək və Almaniyanın inşasına başladığı Berlin-Bağdad dəmir yolunun çəkilməsinə mane olmaq idi.

Rusiya Sovet Hökuməti də ölkədə vətəndaş müharibəsinin ağır nəticələrinə baxmayaraq, Bakı neftinə göz tikmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1918-ci ilin 28 mayında elan edilməsi və Bakı neftinin milliləşdirilməsinin elan edilməsi Rusiyanın Bakı neftinə sahib olmaq planlarına zərbə vurdu. Odur ki, Rusiya Sovet hökuməti də 1918-ci ilin 2 iyununda Bakı Kommunası «hökuməti» ilə birlikdə Bakı neftinin milliləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdilər. Bu dövrdə Bakı neftinin Xəzər dənizi vasitəsilə, Rusiyaya daşınması gücləndi.

Həmin dövrdə Azərbaycanda neft istehsalı əsasən 1917-ci ilə qədərki dövrdə qazılmış neft quyularından çıxarılan neft-

¹ Советский Азербайджан. Б., 1958, с. 498.

² Успен огада, s.509.

tdən alınırdı. Yalnız 1922-ci ilin yanvarında Bakının Sabuncu rayonunda ilk, yeni neft buruğu qazıldı. Həmin ildə Xəzərin Bibi Heybət buxtasında yaradılmış kiçik süni adada ilk dəniz neft quyusu qazıldı və 1923-cü ildə orada qazılan altı quyudan neftin fantan vurması hesabına 1927-28-ci ildə neft hasilatı 1913-cü il səviyyəsini ötüb keçdi.

XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanın Daşkəsən rayonundakı dəmir filizi yataqları (Gəncə şəhərindən 35km cənubi qərbdə) 1933-cü ildən başlayaraq istifadəyə verilməyə başlandı və 1954-cü ildən başlayaraq istehsal edilən dəmir filizinin hamısı Moskvada, Kremldə oturan güclü bolşeviklərin məcburi olan məsləhətinə əsasən Gürcüstanın Rustavi şəhərində tikilmiş metallurjiya zavoduna göndərilməyə başlandı.

Burada onun da demək yerinə düşər ki, II dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə Azərbaycanda istehsal edilən neftin 45%-i, pambığın 70%, kimyəvi xammalların 70%, üzümün, 85% tütünün, 90% sənaye üsulu ilə hazırlanmış üçün xammal kimi respublikadan kənara göndərilirdi. «Xalqlar dostluğu» təzahürü kimi qələmə verilən u ədalətsiz siyasət Azərbaycan iqtisadiyyatını Rusiya çarizminin müstəmləkəçilik siyasəti istiqamətində idarə edilməsinin davamı idi.

Azərbaycanda neft istehsalı 1920-ci ildə 2,9 milyon ton olmuşdusa, 1928-ci ildə onun hasilatı 11,6 milyon tona, 1941-ci ildə is 23,541 milyon tona çatdırıldı. 1940-cı ildə SSRİ-də istehsal edilən neftin 75%-ni Azərbaycan verirdi.¹

Azərbaycan Respublikasının neft istehsalı üzrə I beşillik plan dövründə əldə etdiyi sürətli inkişaf heç bir ölkədə əldə edilməmişdir. Bu nailiyyət əsasında SSRİ-də 1931-ci ildə 22,4 milyon ton neft hasil edilmişdi və bu göstərici əsasında SSRİ neft istehsalı üzrə dünyada ikinci yerə yüksəlmişdi.²

Azərbaycanda Abşeron arxipelaqından əlavə zəngin neft yataqları, eləcə də Kür-Araz düzənliyində, Neftçala rayonunda, Gəncə yaxınlığındakı Qırovdağ və Mişovdağ adlanan ərazilərində yaradılmışdı və bunların istismarına 20-ci illərdən başlayaraq hazırlıq işləri aparılırdı.

1937-ci ildə SSRİ-də hasil edilmiş 28,396 min ton neftin 25, 706-min tonu (ümumi hasilatın 90,5%) Qafqaz regionunda hasil edilmişdi. Qafqaz neft rayonuna isə Azərbaycan nefti, Qroznı nefti, Maykop nefti və Dağıstan nefti rayonları daxil idi.¹

1940-cı ildə Azərbaycan Respublikası SSRİ neft hasilatının 24,5 milyon tonunu, yəni 71 %-ni vermişdi.²

SSRİ xalq təsərrüfatının inkişafı üzrə II və III beşillik planların həyata keçirilməsi (1928/29-1937/38) əsasında Bakıda neft istehsalı inqilabdan əvvəlkinə nisbətən üç dəfə artmışdı.³

Azərbaycan Respublikası I beşillik planı neft istehsalı üzrə iki il yarımına yerinə yetirdi. Aydınır ki, ölkənin zəif iqtisadi bazaya malik olduğu I beşillik illərində (1928-1932) Bakı neftini hasil edən müəssisələr belə yüksək tempə uyğun maliyyə vəsaitilə və texniki vəsaitlə təmin olunmurdu; bu inkişaf birtərəfli, əsasən fiziki qüvvənin ifrat cəlbə hesabına, həyata keçirilirdi.

¹ А.Д.Будков, Л.А.Будков. Нефтяная промышленность СССР в годы Великой Отечественной войны. М.: 1985, с. 29.

² Советский Азербайджан. Баку, 1958, с.510.

³ АСЕ, I cild, s. 553.

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, VII cild, s.208.

² С.Б.Беляев. Нефть страны вечного огня. Б., 1960, с.114.

AZƏRBAYCAN NEFTİ II DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ (1939-1945)

Motorlar müharibəsi olmuş II dünya müharibəsi hələ başlanmamışdan əvvəl, bu müharibədə hərbi texnikanı hərəkətə gətirmək üçün lazım olan benzin və sürtgü yağları mənbələri Avropa ölkələrinin rəsmi dairələrinin diqqət mərkəzində idi. Bu amildə Qafqazın əhəmiyyətini hamıdan əvvəl İngiltərənin görkəmli dövlət xadimi və siyasətçisi, 1916-1922-ci illərdə Böyük Britaniyanın baş naziri olmuş Lloyd Corc (1863-1945) belə şərh etmişdi: «Əgər almanlar Bakıya daxil olaraq bu rayonun tükənməyən neft vəsaitlərinə və qonşu vilayətlərin zəngin sərvətlərinə soxula bilərsə, müharibə sonsuzluğa qədər davam edər».

XIX əsrdə dənizlər ağası olan Böyük Britaniyanın admiralı Fişer isə demişdir: «Kim neftin sahibdirsə, o da dünyanın sahibidir».

Azərbaycanda isə neft istehsalı 1940-cı ildə 24,5 milyon tona çataraq, 1913-cü il səviyyəsini 3,2 dəfə artmışdı.¹

1939-cu ildə SSRİ ilə Almaniya arasında bir-birinə hücum etməmək paktının imzalanması İngiltərə və Fransa'nın hakim dairələrini hamıdan çox narahat etmişdi. Dünya mətbuatında SSRİ-nin Almaniyanı guya Bakı nefti ilə təmin etməsi haqqında qərəzli (yalan) yazılar London və Parisin hərbi dairələrində rəsmi müzakirələrə səbəb oldu və Bakı neft rayonuna nəzarət etmək üçün ən yüksək səviyyələrdə gizli tədbirlər görülməsinə başlandı.

1940-cı ildə SSRİ Dəniz Donanması vasitəsilə daşınan yüklərin 40 %-dən çoxu Xəzər dənizi vasitəsilə həyata keçirilirdi. Buna görə də həm Almaniya, həm də İngiltərə və

Fransanın hərbi təyyarələri 1940-cı ilin aprelindən başlayaraq Bakı neft rayonu üzərində kəşfiyyat uçuşları təşkil edirdilər və Xəzər Donanmasında olan zenit artilleriya hissələrimiz onların bu uçuşlarını qeyd etsələr də bu uçuşlara mane ola bilmirdilər (orada yerləşdirilmiş zenit topları 8-10 kilometrədən yüksəkdə uçan hərbi təyyarələri vura bilmirdilər. (Belə toplar SSRİ-yə 1942-ci ilin əvvəlində gətirildi.)

XX əsrin görkəmli hərbi tarixçilərindən biri olan B.Liddel Qart «İkinci dünya müharibəsi» adlı 938 səhifə həcmində olan əsərində (rus dilində Moskvada 1999-cu ildə nəşr edilmişdir) yazır ki, Fransa Almaniya ordusu tərəfindən 1940-cı ilin iyununda zəbt edildikdən sonra almanlar ələ keçirdikləri Fransanın arxiv sənədlərindən istifadə edərək mətbuatda bildirdilər ki, Fransa hərbi komandanlığı «Almaniyanı Sovet neft mənbələrindən istifadədən məhrum etmək üçün Fransa Qafqazın neftlə zəngin rayonlarına zərbələr endirmək planının hazırlamışdı».

1939-cu ilin oktyabrında Amerikanın Fransadakı səfiri U.Bullit Vaşinqtona teleqrafıla bildirmişdi ki, Parisdə «Bakının bomba zərbələri ilə dağıdılması» imkanı müzakirə edilir. Həmin ilin oktyabrının sonunda Azərbaycan paytaxtı Bakının bombardman edilməsi məsələsi İngiltərənin hərbi nazirliyində də müzakirə edilmişdi.

Göstərlən vaxtlarda Fransa hərbi dairələrində Bakını bombardman etmək planına qarşı çıxanlar da var idi. Məsələn, general de Qoll Bakı neft rayonuna bomba zərbələri endirmək istəyən «qızıqın başları» qınayaraq göstərirdi ki, onlar Berlinə müqavimət göstərmək əvəzinə Bakı neft rayonunu məhv etməyi tələb edirlər.

1940-cı ilin 19 yanvarında Fransa hökuməti başçısı Eduard Daladye ölkə ordusunun Baş ştabının rəisi, ordu generalı Moris Camelena və Dəniz qüvvələri Baş İdarəsi rəisinə göstəriş vermişdi ki, SSRİ neft rayonlarının Almaniyanın əlinə keçməməsi üçün təkliflər hazırlansınlar.

¹ Советский Азербайджан. Изд.-во АН Азербайджанской ССР, Б., 1958, с.510.

Amerikanın Fransadakı səfiri Bullit Prezident Ruzvel-tə teleqrafıla bildirmişdi ki, Daladye Bakıya bomba zərbələri endirilməsini Sovetlər İttifaqına zərbə endirməyin ən təsirli vasitəsi hesab edir.

Geniş müzakirələrdən sonra İngiltərə və Fransa rəsmi dairələri qərara gəldilər ki, Bakı nefti Almaniyanın təsir dairəsinə keçməməsi üçün Bakıya bomba zərbəsi endirmək əvəzinə (bu neft özlərinə də gərək olar). Bakı neftinin Almaniya Qara dəniz vasitəsilə göndərilməsinə sualtı qayıqlar vasitəsilə mane olmaq daha etibarlı və sərfəlidir.

Təəccüblü deyil ki, həm Hitler, həm də Çerçill ehtiyat edirdilər ki, Stalin Bakıya sahib olduğu halda, hətta Ruminiya neftini də zəbt edərsə, bütün Avropaya sahib ola bilər.

Fransa generalı Qamelen 1940-cı ilin 22 fevralında öz hökumətinə təqdim etdiyi məruzədə göstərmişdi ki, Sovetlər İttifaqının neftinin 75 faizini Bakı verir və onu sıradan çıxarmaq üçün Fransanın Suriyada yerləşən 150 minlik ordusunun hərbi-hava qüvvələrindən istifadə etməklə bu vəzifəni həll etmək olar.

Bu məsələnin İngiltərə və Fransa üçün gərginliyi onunla izah edilirdi ki, Avropada mövcud olan zəif neft rayonları: Ruminiya (Ploieşti), Macarıstan, Polşa, Albaniya həmin dövrdə Almaniyanın təsiri dairəsində idi və Almaniya işləyirdi.

Hitler II dünya müharibəsinin başlamasından yalnız yarım il əvvəl Ploieşti və Transilvaniyadakı neft və qaz ehtiyatlarına (Ruminiya ilə iqtisadi müqavilə bağlayaraq) nəzarət etməyə nail olmuşdu. Sovetlər ölkəsinə Hitler Almaniya hücurnun bir qədər gecikləndirilməsi də bununla əlaqədar idi. Həmin dövrdə Ruminiya neftinin Almaniya üçün təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Hitler Yunanıstana və Yuqoslaviyaya hərbi müdaxilə etdi və bu səbəbdən Almaniyanın SSRİ-yə 1941-ci ilin may ayına Hitler tərəfindən planlaşdırılmış hücumu, təxminən bir ay gecikləndirilərkən iyun ayında həyata keçirildi.

1. Faşist Almaniya üzərində qələbədə Azərbaycan neftinin həlledici rolu

Əgər Bakının nefti olmasaydı, Sovetlər İttifaqının qələbəsi, bəlkə də mümkün deyildi.

Heydər Əliyev

Almaniyanın SSRİ-yə hücumu ərafəsində Hitlerin təsdiq etdiyi hərbi əməliyyatlar planı (Barbarossa planı, direktiva №21) əsasında tərtib edilmiş Olderburq adlı planda zəbt ediləcək SSRİ ərazilərində görülməli iqtisadi tədbirlərin şərhini də vermişdi və burada göstərilməmişdi ki, «zəbt edilmiş ərazilərin istismarı üçün Qafqaz nefti ilə təmin olunmaq mütləq lazımdır».¹

Adolf Hitlerin №21 direktivəsi əsasında həyata keçirilməli əsas vəzifələr 1938-1948-ci illəri əhatə edirdi. Bu plan əsasən yaradılmış «Böyük Almaniya»ya qərbdə Portaqal dan başlayaraq (Fransa və İngiltərə də daxil olmaqla) Şər-qdə Ural dağları və Orta Asiya da daxil olmaqla bütün ərazilər zəbt edilmişdi və bu plan təbliğat vərəqi kimi 1939-cu ildə ayrıca Almaniya geniş yayılmışdı.

Həmin dövrdə SSRİ-nin Almaniyaadakı səfiri erməni Vladimir Dekanozov idi və o da gələcək müharibədə Türkiyənin SSRİ-yə qarşı xəyanət edəcəyini (Bakı nefti ilə əlaqədar olaraq) Sovet rəhbərliyinə tələq edirdi.

1940-cı ilin martında general Qamelen Fransanın yeni baş naziri Pol Renoya göndərdiyi hərbi planda əsaslandır-mışdı ki, ən real tədbir Bakı, Qroznı, Maykop və Odessanı bomba zərbələri ilə sıradan çıxarmaqdır. Bu zərbələr Fran-sa, İngiltərə və ABŞ təyyarələri tərəfindən Suriya və Livan təyyarə meydanlarından qalxan təyyarələr vasitəsilə ediləli

¹ V.Lidder Qart. II dünya müharibəsi. M.: 1999, s. 172-173 (rus dilində).

(bu dövlətlər həmin dövrdə Fransanın müstəmləkələri idi) və əməliyyatlar 1940-cı ilin yayında keçirilməli idi.

1940-cı ilin mayının sonunda Almanyanın Fransaya hücumu və Fransanı zəbt etməsi bu planları ləğv etdi.

Məlumdur ki, Almaniya faşizmi ordusunun Qərbi Avropa ölkələrini 1938-1940-cı illərdə qısa bir müddətdə zəbt edə bilməsinə kömək edən əsas vasitələrdən biri həmin zəbt edilmiş ölkələrdə Almaniya xidmət edən «5-ci kaloniyə»lərin olmasıdır. Faşist Almaniya Hollandiyanı 5 saata, Danimarkanı 24 saata, Yuqoslaviyanı 12 günə, Belçikanı 18 günə, Yunanıstan və Polşanın hər birini 27 günə, böyük Fransanı 38 günə (Paris isə 14 günə) zəbt etmişdi.

Almaniya ordusu qəflətən SSRİ-yə 22/VI.41 tarixdə hücum etdikdə Böyük Britaniyanın hərbi kəşfiyyatı bildirdi ki, ruslar (sovetlər) 10 gün müqavimət göstərə bilərlər. Amerikanın hərbi ekspertləri isə Sovetlər İttifaqının üç aya qədər müqavimət göstərə biləcəyini söylədilər.

Hitler hesab edirdi ki, onun başladığı bu müharibədə SSRİ-nin bir sıra xalqları sovet rəhbərliyinə qarşı mübarizəyə qalxacaqdır.

1937-1938-ci illərdə ABŞ-ın SSRİ-də səfiri olmuş Ceyms Devis 1941-ci ilin 7 iyulunda öz gündəliyində yazmışdı: «Bəs hansı Hitlerin Rusiyadakı əlbirləri?». Bu suallara mən belə cavab verirdim: «Onları güllələdilər». Deməli, Sovetlər ölkəsində Hitlerə kömək etmək istəyən qüvvələr olmuşdusa da, SSRİ rəhbərliyi tərəfindən güllələnmişdi.

Qafqaz uğrunda döyüşlər Hitlerin plan və arzularının tamamilə əksinə cərəyan etdi. 1942-ci ilin 18 avqustunda Vladikavkaz (indiki Orconikidze) şəhərində Şimali Qafqaz xalqlarının, 23 avqustunda isə Tiflis şəhərində Zaqafqaziya xalqlarının antifaşist mitingləri keçirilirdi. Tiflisdəki mitinqdə çıxışında böyük şair Səməd Vurğun dedi: «Nizami Gəncəvinin yaldızı torpağa faşist işğalçılarının ayağı dəyə bilməyəcəkdir... Qoy keçilməz Qafqaz dağlarının dibi,

görünməyən dərələri alman işğalçıları üçün məzaristan olsun. Mən düşməyə nifrət bəsləməyə çağırıram».

Qafqazın müdafiəsinə Şimali Qafqaz və Zaqafqaziya cəbhələrindən əlavə, Qara dəniz donanması, Xəzər və Azov dənizləri hərbi donanmaları, bir sözlə bütün Qafqaz cəlb edilmişdi. Sentyabrın 24-də Zaqafqaziya hərbi vəziyyət elan edildi.

Faşist Almaniya Fransa kimi böyük dövləti qısa müddət ərzində zəbt etdikdən sonra İngiltərəni zərbə altında saxlamaq məqsədilə Londona bomba zərbələrini davam etdirərək Sovetlər İttifaqına qarşı qəflətən hücumu kecdisə də, 1941-ci ilin qışında Moskva uğrunda döyüşlərdə gözləmədiyi ağır zərbələri aldı və gəriyə çəkməyə məcbur oldu.

Hitler hesab edirdi ki, Qafqazın neft mədənlərinə sahib olmaq üçün bu diyarın xalqları arasında olan qan düşmənçiliyindən də istifadə etmək olar, bu düşmənçilik onların Sovet ordusuna köməyini guya qeyri-mümkün edəcəkdir.

1941-ci ilin iyununda Hitlerin tapşırığı ilə hazırlanan «Edelveys» planına görə Almaniyanın motorlu hərbi hissələri Xəzər sahilləri xətti ilə uzanan və Mahaçqala, Dərbənd və Bakıdan keçən dəmir yolu vasitəsilə Şorqə yürüş həyata keçirməli idi. Bu hərbi yürüşün ikinci istiqaməti isə Almaniyanın dağ-ətici diviziyalarının dəmir yolu xəttindən qərbə yerləşən Qafqaz dağları arasındakı keçidləri zəbt edərək Bakı və Tiflis istiqamətlərində döyüşləri təşkil etməkdən ibarət olmalı idi. Bakı neftçiləri və kimyaçı-alimlər isə gecəgündüz qəhrəmancasına fədakarlıq göstərərək, cəbhələri yanacaq ilə lazımı səviyyədə təmin edirdilər. Gənc kimyaçı alim professor Yusif Məmmədəliyev (1905-1961) hərbi təyyarələrin yüksəkkeyfiyyətli (oktanlı) yanacaq təmin edilməsinin sənaye üsulunu kəşf edərək, faşizm üzərində ümumi qələbə işinə böyük töhfə verdi.

Məşhur neftçilərdən olan Gülbala Əliyev, Ağahüseyn Qafarov, Ağasaf Bağurov, Ağa Nemətulla, Ş.Fətquliyev və onlarla digərləri az sonra bu rəşadətli əməyə görə Sosialist

Əməyi Qəhrəmanı adına, Stalin mükafatına və ölkənin ali ordenlərinə layiq görüldülər. Bunların içərisində neft istehsalının böyük təşkilatçıları olan Süleyman Vəzirov, Baba Babazadə, Qurban Abbasov, Rüstəm İsmayılov və onlarla digərləri də var idi.

Azərbaycan neftçiləri II dünya müharibəsi illərində Dövlət Müdafiə Komitəsinin keçici Qırmızı Bayrağına 160 dəfə layiq görülmüşdülər. Sənayenin heç bir sahəsində qısa bir müddət ərzində belə bir qəhrəmanlığa nail olunmamışdı.

Bakını zəbt edəcəyinə böyük ümüdlər bəsləyən Hitler Bakının bombalanmasını nəzərdə tutmurdu. O, hesab edirdi ki, əgər Almaniya Bakı neftinə göydən zərbə endirərsə Sovet ordusu Almaniya xidmət edən Rumıniya neft rayonlarına bomba zərbələri endirə bilər və hətta buna bəraət də qazanar.

SSRİ Dövlət Müdafiə Komitəsi 1942-ci ilin 5 aprelində Bakının hərbi hava müdafiəsi haqqında ayrıca qərar qəbul etdi.

Bununla belə 1942-ci ilin 4 mayında gündüz Bakı səmti üzərində Almanıyanın kəşfiyyat təyyarəsinin uçuşu qeydə alındı və Azərbaycan Respublikası hökuməti mayın 5-də «Bakıya alman təyyarəsinin uçuşu haqqında» məsələ müzakirə etdi.

Bakının müdafiəsi məsələsi 1942-ci ilin 23 iyununda İ.V.Stalinin yanında xüsusi məsələ kimi müzakirə edildi və qərara alındı ki, 58-ci Sovet Ordusu İrandan və Birləşmiş Suvari korpusu Orta Asiyadan Bakı hərbi dairəsinə gətirilsin.

1943-cü ilin əvvəlində Sovet Ordusu Şimali Qafqazdan əks hücum keçdi. Stalinqrad döyüşləri ilə birlikdə bu döyüşlər Almaniya ordusunun ikinci böyük məğlubiyyəti idi.

ABŞ və İngiltərə hərbi dairələri gözləyirdilər ki, Hitler 1942-ci ilin yazı-yayında Moskvaya qarşı yeni əməliyyatlara başlayacaqdır. Aydınır ki, Hitler Moskvanı zəbt edərək, Sovet rəhbərliyini Ural dağlarının şərqinə sıxışdırarsa ydi

və Hindistana qədər planlaşdırdığı hərbi əməliyyatları Qafqazdan keçərək başlasa idi, ABŞ və İngiltərə hərbi qüvvələrinin faşist Almaniyasına qarşı müqaviməti daha böyük çətinliklərlə rastlaşardı.

Həmin dövrdə Hitler azərbaycanlı əsirlər məsələsindən də istifadə etmək istəyirdi.

Məmməd Əmin Rəsulzadəyə 1941-ci ilin sentyabrında məlum oldu ki, almanlar əsir düşmüş azərbaycanlılardan 1500 nəfəri güllələyəndən sonra onların yəhudi olmadıqlarını bilməmişlər. Belə səhvin təkrar olmasına imkan verməmək üçün o, yollar axtarırdı. Həmin dövrdə M.Ə.Rəsulzadə Hitlerin «Şərq Nazirliyi» tərəfindən (Türkiyədən) Almaniyağa dəvət edildi (bu nazirlik 1941-ci ilin iyununda yaradılmışdı və ona Rozerberq rəhbərlik edirdi). Almaniyağa gəlmiş M.Ə.Rəsulzadəni nazirliyin Qafqaz şöbəsinin rəhbəri professor fon Mende səmimi qəbul etdi. M.Ə. Rəsulzadə bildirdi ki, onunla birgə işləməyə o zaman razı olar ki, «Almaniya Azərbaycanın müstəqilliyini tanımağa razı olsun». Buna isə Hitler razılıq vermədi¹.

Lakin Hitler hiss edirdi ki, motorlar müharibəsində Almaniya ordusunu . yanacaq təmin etmədən, müharibəni davam etdirə bilməyəcəkdir. Hitler 1942-ci ilin yazında müttəfiqi Yaponiyanın səfiri general-leytenant Osimani qəbul edərkən demişdi: «Mən qərara gəlmişəm ki, daha mərkəzi hissəyə hücumu dayandırım. Mənim məqsədim Cənub cəbhəsinə hücumu keçməkdir. Qafqaz istiqamətinə zərbə endirəcəyəm. Neft üçün İrana və İraqa çıxmaq vacibdir»².

II dünya müharibəsi illərində ABŞ prezidenti Ruzvetin məsləhətçisi olmuş admiral Uilyam Lekı xatirələrində yazır ki, Hitler SSRİ ilə müharibəyə başlarkən biz hesab edirdik ki, «Alman orduları SSRİ-nin qərb rayonlarını və Qafqazı

¹ Bu haqda daha geniş bax: Nəsiman Yaqublu. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, 1991, s. 221-229.

² А. Якобин, 1941-1945 гг. Вторая Мировая война в хронике и документах. Дармштадт, 1961, с. 228 (almanca dan ruscaya tərcümə).

işğal etdikdən sonra Hitler Stalinə sülh təklifi ilə müraciət edər. Qafqazın neft mədənlərinin işğalı isə bütünlükdə Avropanın istilasını reallaşdırma bilərdi. Lakin bu hadisə baş vermədi. Hitler Rusiyanın içərisinə doğru irəlilədi və bununla da alman ordularının bütün əvvəlki nailiyyətlərini heçə endirdi. Almanlar 1941/42-ci illərin qış kompaniyası dövründə Stalinqradda və Rostovda ağır məğlubiyyətlərə uğrayaraq geri çəkildə hamımız rahat nəfəs aldığımız. Bununla da nəinki Bakı və onun tükənməz nefti, eləcə də bütün yaxın Şərqi zəngin neft mədənləri alman işğalçıları tərəfindən zəbt edilməsi qorxusundan azad edildi».

Göründüyü kimi, **Bakı nefti II dünya müharibəsinin gedişini əsaslı surətdə dəyişdirə biləcək bir amil idi və belə də oldu.**

1942-ci ilin oktyabrından etibarən Qafqaz uğrunda döyüşlər Almaniyə və Sovetlər İttifaqının ordu hissələrinin ən ağır döyüşlərindən biri oldu. Faşist ordu hissələri Mahaçqala-Kizlər-Astraxan dəmir yolu xəttini zəbt etdikdən sonra SSRİ-nin Şərqi ölkənin Qərb və Şimal rayonları ilə əlaqələri əsasən dəmir yolu vasitəsilə həyata keçilməyə başlandı və Bakının havadan mühafizəsi möhkəmləndirildi.

Stalinqradda və Qafqaz uğrunda döyüşlərdə faşist ordu hissələri məğlubiyyətə uğradıqdan sonra Hitlein Bakı neftinə sahib olması xülyasına sarsıdığı zərbə endirildi.

Qafqaz uğrunda döyüşlər zamanı Almaniyə ordusunun texnika üçün yanacaq çatışmazlığı son həddə çatmışdı.

Həmin günlərdə cəbhələrdən Hitlerə gizli məlumatlar göndərən Almaniyanın Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin generalı Albert Speyer ona məktublarının birində yazmışdı: «Gecə 10-cu ordunun hissələrinin vəziyyətini yoxlayarkən gördüm ki, 150 yük maşını dəstəsini çəkmək üçün hər maşına dörd öküz qoşulmuşdur». Almaniyə quru ordusunun baş ştabının rəisi general-feldmarşal Qalder həmin günlərdə öz gündəliyində yazmışdı: «Tələmin acılığı ondadır ki, biz

neftə yaxınlaşdıqca, onun çatışmazlığı daha çox hiss edirik».

1942-ci ilin əvvəlində Hitlein iqtisadi məsələlər üzrə məşvəətçiləri ona bildirdilər ki, «Almaniyə Qafqaz neftini, eləcə də taxıl və mədənlərini ala bilməyə müharibəni davam etdirə bilməz». Hitler bu tələb ilə razılaşaraq ordunun hücumunu Qafqaz istiqamətinə yönəltdi. Almanların tank ordusu (general Kleyst) Maykop neft mədənlərini zəbt etdikdən sonra Hitler Bakının zəbt edilməsi və Xəzər dənizinə çıxmağı Almaniyanın I tank ordusuna əmr etdi. Bu əməliyyatlar zamanı Almaniyanın tank ordusunda yanacaq çatışmazlığı son həddə çatmışdı.

Qafqaz uğrunda döyüşlərdə Xəzər hərbi Donanması və Azərbaycan Respublikası əhalisi, ilk növbədə bakı neftçiləri yüksək qəhrəmanlıqla müharibə cəbhələrinə hərtərəfli yardım etdilər.

Qafqaz uğrunda döyüşlərin başlanması ilə əlaqədar olaraq 1942-ci ilin 8 avqustunda Xəzər Dənizçiliyi Donanmasında hərbi vəziyyət elan edildi. Həmin dövrdə Xəzərdə üzən «Dnepr» gəmisinin kapitanı Şövkət Səlimova düşmənin bomba zərbələri altında dəniz vasitəsilə cəbhələri yanacaq təmin edənlərdən biri idi.

Xəzər gəmiçiləri Qafqaz uğrunda döyüşlərin davam etdiyi 422 gün ərzində cəbhələrə yanacaqdan əlavə 434472 nəfər döyüşçü və mülki şəxs, 791 tank, 46 təyyarə, 4458 avtomatın, 243257 ton silah daşıdılar. Göstərilən dövrdə düşmən tərəfindən 7500 təyyarə Xəzər Donanmasına qarşı yönəldilmişdi və bunlardan yalnız 74-ü Bakı buxtasına çatdı bilmədi ki, bunlardan da 8-i zenit artilleriyası tərəfindən vurulmuşdu.

Azərbaycanın qəhrəman qızı Şövkət Səlimova «Qırmızı Ulduz» və «Vətən müharibəsi» ordenləri, onlarla medal ilə təltif edilmişdir.¹

¹ Bu haqda daha geniş, bax: Azərbaycan Veteranlarının döyüş xatirələri. B., 2005, s.32-33.

¹ Bax, ... «Respublika» qəzeti, 6 yanvar 1994.

Qafqaz uğrunda döyüşlərdə¹ əmək qəhrəmanlığına görə 36180 nəfər Azərbaycan vətəndaşı yüksək dövlət mükafatlarına layiq görülmüşdür.²

Xəzər Hərbi Donanması müharibə illərində Bakı neftini düşmənin bomba zərbələri altında müharibə cəbhələrinə çatdırmaqla yüksək qəhrəmanlıq nümunələri göstərmişlər. Bütün bunlara görə Donanma 1945-ci ilin 27 aprelində «Qırmızı Ulduz» ordeni ilə təltif edildi.

Bundan əlavə Xəzər Donanması müharibə illərində digər cəbhələrə 5000 nəfər döyüşçü göndərmişdir.

Marşal G.K.Jukov demişdir: «**Bakı neftçiləri cəbhəyə və ölkəyə o qədər yanacaq verdilər ki, nə qədər ki, ölkəni müdafiə etmək, düşmənin üzərində qələbə çalmaq üçün lazım idi**»³. Marşal K.K.Rokossovski demişdir: «Haqiqətən də bizim şahinlərin hər bir bomba zərbələrində, qorxmaz şahinlərin hər bir döyüş zərbələrində, qəhrəman Sovet tankçılarının hər bir hücumunda, alman faşist işğalçıları üzərində hər bir qələbədə uğurların böyük bir hissəsi Bakı neftçilərinə məxsusdur»⁴.

Tarixi həqiqətdir ki, Bakı nefti olmasaydı Sovetlər İttifaqının Hitler Almaniyası üzərində qələbəsi mümkün deyildi. Bu fikri ümumi milli liderimiz Heydər Əliyev qatıyyatlı demişdir və təkrar söyləmişdir.

Moskva altında tarixi döyüşlərin 65-ci ildönümü ərsə-sində 2001-ci ilin noyabrında «Müharibə və əmək cəbhələrinin qəhrəmanları: 1941-1945-ci illər» seriyası ilə Moskvada nəşr edilən növbəti kitab üçün yazdığı müraciətində Azərbaycan Respublikası Prezidenti, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev yazmışdır: «**Bakı neftçiləri ölkəyə o qədər neft verdilər ki, nə qədər ki, düşmənin üzərində tezliklə qələbə**

¹ Bu haqda daha geniş bax: İsmail İsmayilov, Azərbaycanlıların II dünya müharibəsində iştirakı, B.2000, s.47-54; 69-80

² Qurban Orucov, Azərbaycan Qafqaz döyüşlərində, B.: 1984, 1-156.

³ «Правда» qəzeti, 10 mart, 1985.

⁴ Письма славы и бессмертия. Баку, 1987, с. 199

çalmaq üçün lazım idi. Bu gün biz daha aydın və qatıyyatlı hiss edirik ki, Azərbaycan böyük qələbəyə çox böyük bir töhvə vermişdir».

1941-1945-ci illərdə Azərbaycan ölkəyə (SSRİ) 75 milyon ton neft, 22 milyon ton benzin və müharibə cəbhələrinə tələb olunan qədər başqa neft məhsulları (mazut, sürtgü yağları və s.) vermişdir. Bakı neftçilərinin müharibə illərində cəbhələrə tələb olunan qədər benzinin, neft və sürtgü materialları ilə təmin etməkdə qəhrəmanlığı layiqincə qiymətləndirilməli idi. Bu yanacaqın Xəzər dənizində üzün gəmi və təyyarələr vasitəsilə düşmənin bomba zərbələri altında cəbhələrə çatdırılması da yüksək qəhrəmanlıq nümunəsidir. Bütün bunlar heç olmasa müharibənin sonunda qeyd edilməli idi və Bakı şəhərinə də «Qəhrəman şəhər» adı verilməli idi.

Bu ədalətsizliyin əsasını onda axtarmaq lazımdır ki, Kremldə oturan Qafqazlı bolşeviklər (I.V.Stalin, Beriya, Mikoyan) bunu ona görə etməlidirlər ki, belə bir adı Tiflis və İrəvana da vermək üçün heç bir əsas yox idi. Məlumdur ki, Sovetlər İttifaqının partiyə rəhbərliyinə Azərbaycan haqqında belə ədalətsizlik həmişə xas olmuşdur.

Belə ədalətsizliyə baxmayaraq, Azərbaycan öz xalqının qəhrəmanlıq tarixinin II dünya müharibəsi dövrünü dünya tarixində ən yüksək qəhrəmanlığı kimi qeyd edir və bununla fəxr edir.

Bakı neftinin Almaniya faşizminin hərbi qüvvələri üzərində qələbədə həlledici rolundan danışırkən II dünya müharibəsi illərində SSRİ rəhbərliyində bütün köçürmə tədbirlərinə rəhbərlik edən Anastas Mikoyanın Azərbaycan türklərinin müharibə illərində Sibirə köçürülməsi (sürgün edilməsi) planı haqqında ayrıca demək lazımdır. Bu qatı şovinist plan strateji məqsəd pərdəsi altında gizlədilmişdi: A.Mikoyan Sovet rəhbərliyini inandırmağa çalışırdı ki, Türkiyə dövləti SSRİ-yə qarşı müharibəyə başlarsa, Azərbaycan xalqı mütləq Türkiyə tərəfinə keçəcəkdir.

Xoşbəxtlikdən, İ.V.Stalin daşnak A.Mikoyanın bu planını qəbul etmədi. Aydınır ki, A.Mikoyan 1918-1920-ci illərdə həyata keçirmək istədiyi planlarını II dünya müharibəsi dövründə reallaşdırmaq üçün baş sındırırdı.

V Fəsil.

Azərbaycanda dənizdə neft istehsalı sahələrinin genişlənməsi. SSRİ-nin Şərqi zonasında yeni neft rayonlarının yaradılmasında Azərbaycan neftçilərinin hərtərəfli köməyi (1946-1990)

Xəzər dənizi hövzəsində yerləşən Azərbaycanın beynəlxalq siyasətdə mənafehlərinin kəsildiyi bir məkan olması faktı II dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə öz əhəmiyyətini nəinki itirmədi, hətta daha da aktual oldu. Təbii ki, bu mənafehlər SSRİ-nin tərkibində həll edilirdi.

Azərbaycanda neft istehsalı müharibədən sonrakı bərpa dövrünün ilk beşillik planı ərzində (dördüncü beşillik plan) 28,8% artmışdır.¹

Bakı neftçiləri ölkənin (SSRİ) beynəlxalq mövqelərini və iqtisadi qüdrətini artırmaq üçün neft və neftdən əldə edilən sənaye məhsullarının istehsalını daima artırmaqla yanaşı, eləcə də ölkənin yeni neft rayonları üçün kadrlar hazırlanmasında misilsiz xidmətlər etmişlər. SSRİ-nin Şərqi rayonlarında yaradılmış II Bakı və III Bakı neft rayonlarının (əsasən Sibirdə) texniki təminatı və bu yeni neft rayonlarında işləyən mühəndis-texniki kadrlarının hazırlanması Neft Akademiyası adlanan Bakısız qeyri-mümkün idi. Bu sahədə görülmüş işləri təsəvvür etmək üçün təkcə Azərbaycan Neft və Kənd təsəvvüratı İnstitutunun (1920-ci ildə təsis edilmişdir) xidmətlərini qısa əlaqə ilə göstərmək kifayətdir.

İnstitutun 7 fakültəsi, 57 kafedrası, aspirantura və doktoranturası, 10 elmi-tədqiqat və problem laboratoriyası əsasən neftçi mütəxəssislər hazırlamaq ilə məşğul olmuşdur və əksəriyyət hallarda dünya standartları səviyyəsi ilə ölçülən nailiyyətlər əldə etmişlər.

XX əsrin 70-ci illərinin əvvəlinə olan məlumata görə institut SSRİ-nin 22 sənaye sahəsinin və xarici ölkələrin on-

¹ ASE. I cild, s.518.

larla texniki elmi-tədqiqat kollektivləri ilə əməkdaşlıq etmişdir.

Azərbaycan dünyanın ən qədim və güclü neft ölkəsi olmaqla yanaşı, dünyada ilk dəfə nefti dənizdən çıxaran ölkə olmaqla da, öz birinciliyini saxlamışdır. Məşhur Neft Daşları dünyada bərabəri və oxşarı olmayan dəniz nefti şəhəridir.

Xəzər dənizi sahillərində, Bakıda 110 km aralı, dənizin dibindəki qayalıqlar arasında 1949-cu ildə inşasına başlanan «Neft Daşları» Azərbaycan neftçilərinin qəhrəmanlıq tarixinin qızıl səhifələrini təşkil edir. Həmin yer açıq dənizdə, dünyada ilk dəfə yaradılan iri neft istehsalı mənbəi olan «Möcüzələr qalası» idi. İlk 20 il ərzində burada dənizin üstündə 163 kilometrlik sahədə dirəklər üstündə estakadalar tikildi.

1949-cu ilin 1 noyabrında Neft Daşlarında birinci quyudan tonlarla neft istehsalına başlandı.

Polad dirəklər üstündə tikilmiş bu estakadaların tikilməsi 1950-1960-cı illərdə əsasən həyata keçirildi... Neft Daşları zonasında belə 18 neft yatağının olması məlumdur.

1986-cı ilin məlumatına görə Azərbaycanda hasil edilən neftin 27%-i dənizdə yerləşən mədənlərin payına düşür.¹

1971-ci ildə Azərbaycanda 1 milyardıncı ton neft çıxarılmasına nail olundu² və həmin ildə SSRİ dünyada neft hasilatına görə 2-ci yərə çıxdı. 1974-cü ildə isə SSRİ neft istehsalı həcminə görə dünyada I yərə qalxdı.

Hazırda Azərbaycanda dənizdən neft çıxarılması 120 metr dərinliyə qədər çatmışdır.

Neft quyularının təkrar istismar üçün qazılması və istismarına lazım olan avadanlıq Bakıda yaradılmış ağır qazma avadanlığı zavodu, neft maşınqayırma sahələri üzrə işləyən digər zavodlarda istehsal edilirdi və bütün ölkə (SSRİ) tələb olunan miqdarda təmin olunurdu.

SSRİ xalq təsərrüfatının inkişafının V və VI beşillik planlarında (1951-1960-cı illər) ölkədə yaradılmış yeni neft rayonlarının (II Bakı, III Bakı) neft istehsalı üçün avadanlıq və maşınlarla tələbatını ödəməkdən ötrü neft sənayesinin inkişafına kapital qoyuluşu xeyli artırıldı və ölkədə neft işinə rəhbərlik daha da mərkəzləşdirildi. 1957-ci ildə SSRİ-də mövcud olan 467 iri neft birlikləri İttifaq (SSRİ) və İttifaq-respublika nazirlikləri tərəfindən idarəçiliyə keçirildi.

Həmin dövrdə Türkmənistanda, Başqırdıstanda, Tümdən, Uxtada yaradılmış yeni neft rayonlarını neft mütəxəssisləri və neft avadanlıqları ilə əsasən Azərbaycan təmin edirdi.

Bakının yaxınlığında olan Sumqayıt şəhərində 1962-ci ildə yaradılmış ali-texniki məktəbin bazasında az sonra Neft və Kimya institutunun filiali yaradıldı. Həmin filial bazasında isə sonralar Sumqayıt Texniki Universiteti yaradılmışdır.

1976-cı ilin məlumatına görə Azərbaycan Neft və Kimya institutunda (indiki Neft Akademiyası) işləyən 1000 nəfər müəllimdən tam yarısay elmlər doktoru – professor və elmlər namizədi – dosentdir. İnstitutun məzunlarından 150 nəfərdən çoxu Sovet İttifaqı Qəhrəmanı və Sosialist Əməyi Qəhrəmanıdır. Məzunlardan 100 nəfərdən çoxu Dövlət mükafatları laureatları və Elmlər Akademiyasının üzvləri seçilmişlər.

Həmin illərdə Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutu Almaniyanın Frayberq Dağ-mədən Akademiyası və Drezden Texniki məktəbi, Krakov Mədən-Metallurgiya Akademiyası (Polşa), Əlcəzair Neft institutu, Budapeşt Texniki Universiteti (Macarıstan), Qabil Politexnik İnstitutu (Əfqanıstan) və digər xarici ölkələrin texniki institutlarının kollektivləri ilə əməkdaşlıq etmişdir və bu əməkdaşlıq sonrakı illərdə də uğurla davam etdirilmişdir.

¹ ASE, X cild, s.72.

² ASE, VII cild, s.209.

1985-1990-cı illəri əhatə edən SSRİ xalq təsərrüfatının XII beşillik planında ölkədə neft istehsalının əvvəlki beşilliyə nisbətən 3 dəfə artımı nəzərdə tutulmuşdu.

Azərbaycan XX əsrin ortalarından başlayaraq SSRİ miqyasında neft elmi üzrə ən güclü mərkəzlərdən biri olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, neft üzrə Beynəlxalq simpozium 1971-ci ilin 29 sentyabrında Bakıda keçirilmişdir.

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdə Bakı neftçilərinin əmək uğurları və beynəlxalq əlaqələri daha da genişləndi. Həmin dövrdə Bəxtiyar Məmmədov, Fürudin Ağayev, Xanoğlu Bayramov, Zəki Şirinov, Yusif Fərzəliyev, Akif Cəfərov, Qaraş Əmirov, Şixəli Dadaşov, Abbas Məmmədov, Mirzə Mustafayev, Nizaməddin Ağamuradov, Səfərəli Məmmədov, Salman Nağıyev, Fərman Salmanov, Məmməd Qənbərov, İsrəfil Hüseynov, Sabit Orucov neft sənayesi üzrə görkəmli uğurlara görə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görüldülər.

XX əsrin II yarısından başlayaraq dünya üzrə enerji tələbatında neft və qazın ağırlıq çəkisi sürətlə artmağa başladı. Əgər XX əsrin əvvəlində neft və qaz dünya enerji tələbatının 3,9%-ni təşkil edirdisə, XX əsrin 70-ci illərində 63% təşkil etdi.

Bəlaliklə, neft XX əsrin əsas yanacağına çevrildi və onunla dünya ölkələrinin təmin olunması üçün siyasi tədbirlər də çoxaldı, ölkələrin neft siyasəti siyasiləşdi.

Hesablamlar göstərir ki, II dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə hərbi münaqişələrin əksəriyyəti (58%) yanacaq ehtiyatları (əsasən neft) üzərində başlanır və ona nəzarətlə əlaqədar olaraq davam edir. Hərbi münaqişələrin 31%-i isə hakimiyyət uğrunda mübarizə ilə bağlı olur. Azərbaycan neftinin istehsalının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi vəzifəsi ölkənin siyasi və iqtisadi müstəqilliyi dövründə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

HEYDƏR ƏLİYEVİN NEFT STRATEGİYASI

Azərbaycanın güclü bir sərəvəti olan neftin ölkə həyatında rolu məsələsi xalqımızın görkəmli şəxsiyyətlərini həmişə düşündürmüşdür. Azərbaycan Sovet Respublikasının 1922-1929-cu illərdə Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri (faktiki olaraq prezidenti) olmuş Səmədəğa Ağamalı oğlu (1867-1930) Azərbaycan neftinin böyük iqtisadi əmil olması ilə yanaşı, bəzi hallarda Azərbaycan xalqı üçün «baş ağrısı» da gətirdiyini söyləmişdir. Bu «baş ağrısı» xaricilərin bədnam əməlləri nəticəsində baş verirdi. O, Sovet Azərbaycanının Moskvadan tam asılı vəziyyətə düşməsində neftin varlığını nəzərdə tutaraq, yazmışdır: «Bizim Azərbaycanın alın yazısını xorpağın üstü deyil, altı təyin edir. Bu neft burada qaynadıqca, biz ona deyil, o bizə komanda edəcəkdir. Bu çıxan neftdən bizim istifadə payımız bir idarə lampasının yanacağı qədərdir. Amma bütün Rusiyada həyat bu neftə görə uyğunlaşdırılmışdır. Nə yazıq ki, bu iki məmləkətin taleyini bu qara camur bir-birinə yapışdırmışdır».

Azərbaycanın görkəmli siyasi xadimi və ədibi Nəriman Nərimanov 1922-ci ilin aprelində çağırılmış Gənuva beynəlxalq konfransında Bakı nefti və tərsiləh məsələləri üzrə müzakirələrdə çıxış etmişdir. Həmin konfransda daha çox «Rus nefti» üslubu işlənsə də N.Nərimanov Hollandiya və İngiltərə neft şirkətlərinin Bakı neftinə sahib çıxmaq (güya icarə yolu ilə) haqda təkliflərini rədd etmişdi:

Məlumdur ki, Azərbaycanda Sovet Hakimiyyətinin ilk illərində (1920-1922) Nəriman Nərimanov Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri və hökumət başçısı olduğu dövrdə Respublikada müəyyən qədər yığılıb qalmış xam nefti xarici ölkələrə sataraq əhalinin ağır iqtisadi vəziyyətini yüngülləşdirmək mümkün idi. Lakin Azərbaycan Şimalda general Denikinın ordusu, qərbdə mənşevik Gürcüstanı, Cənubda

erməni daşnaqlar tərəfindənq mühasir vəziyyətində olduğu üçün buna imkan yox idi. Həmin dövrdə Nəriman Nərimanov Rusiya Federasiyası hökuməti başçısı Vladimir Leninə müraciət edərək bu neftin Rusiyanın vasitəçiliyi ilə bir hissəsinin xaricə satılmasına nail olmuşdur.

Göründüyü kimi neftlə zəngin olan Azərbaycanın öz neftini xaricə çıxarmaq məsələsi hələ XX əsrin əvvəllərində çətin bir məsələ idi.

Azərbaycan rəsmi olaraq SSRİ-nin tərkibinə qatıldıqdan (1923-cü ilin ilk günlərindən) sonra Bakı nefti tamamilə çoxmillətli Sovet dövlətinin sərt nəzarəti altına keçdi.

Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdikdən (18 oktyabr 1990) sonra ölkənin ən zəngin sərvəti olan neftin məqsədyönlü istifadəsi məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Heydər Əliyevin işləyib hazırladığı neft strategiyası hər şeydən əvvəl bu məqsədə xidmət etmişdir.

Xəzər dənizi dünyada (Fars körfəzi və Sibirdən sonra) ən böyük neft hövzəsidir və onun ekvatoriyasında olan 200-dən çox neft yatağının 145-ə qədəri dənizin Azərbaycan sektorundadır. 1782-ci ildə Bakıda olmuş məşhur ingilis səyyahı Forster «Bakıda neft» adlı əsərində Bakının qara neftini şah və taca bərabər xəzinə adlandırmışdır.¹

Müasir dövrdə neft əsas enerji mənbəyi olduğu üçün neftlə zəngin ölkələr öz daxili və xarici siyasətlərini neftlə tənzimləyirlər. Neftlə zəngin olan belə ölkələrdən biri sayılan Azərbaycanın 1994-cü ilə qədər neft strategiyası olmamışdır.

Amerikanın məşhur «Vaşinqton Post» qəzeti 1997-ci ilin sentyabrında yazmışdı: «1900-cü ildən dünyada aparıcı neft istehsalçısı olan Azərbaycan, yenə də əfsanəvi sərvətlər məmləkəti hesab edilir».²

Heydər Əliyev 1993-cü ildə ikinci dəfə xalqın arzusu və tələbi ilə Azərbaycana hakimiyyətə gətirildiyi dövrdən baş-

layaraq dövlətin neft strategiyasını işləyib hazırlamağa başladı və 1994-cü ildə «Əsrin müqaviləsinin» bağlanmasına nail oldu. «Böyük uzaqgörənliklə işləyib hazırlanmış neft strategiyası Azərbaycanın gələcəyə istiqamətlənən nəhəng inkişaf planıdır».¹

Azərbaycanın neft strategiyası «Əsrin müqaviləsi» adlanan Beynəlxalq neft kontraktlarından (1994) başlayır. 1994-1995-ci illərdə 5 kontrakt əsasında «Bakı-Tbilisi-Ceyhan» beynəlxalq neft kəmərinin çəkilməsi haqqında qərar qəbul edildi və bunun üçün Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti yaradıldı» (şirkətin təmsilçisi Devid Vudvord). Həmin beynəlxalq neft kəmərinin çəkilişi üçün yaradılmış sponsorlar qrupunda Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ)-50%, «BP»-25,4%, Lukoyl-7,9%, Statoyl-6,7%, TPNO-5%, İtoçu-3% kapital qoyuluşuna malik idilər.

Azərbaycan neftinin geniş miqyasda istehsalı üzrə bağlanmış «Əsrin müqaviləsi» on ildən sonra Azərbaycan XX əsrin sonuna qədər xarici şirkətlərlə 21 neft müqaviləsi bağlamışdır və bu müqavilələr əsasında Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafına 60 milyard ABŞ dolları həcmində investisiya qoyulması nəzərdə tutulmuşdu.

1994-cü ilin 20 sentyabrında Xəzərin neft ehtiyatlarının birlikdə istifadəsi üçün ABŞ, Böyük Britaniya, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı və Norveçin 12 böyük şirkəti ilə «Əsrin müqaviləsi» imzalandı: görülmüş işlər nəticəsində 1997-ci ilin 12 noyabrında ilkin neftin hasilatına başlandı.

Heydər Əliyevin hazırladığı neft strategiyasının mühüm tərkib hissəsini Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin inşası təşkil edir. Bu əsas ixrac boru kəmərinin uzunluğu 1768 kilometrdir və onun inşasına 4 milyard dollar sərf edilmişdir.

¹ Əsər 1995-ci ildə Londonda nəşr edilmişdir.

² Bax: «Xalq» qəzeti, 25 sentyabr 1997 il.

¹ Ramiz Mehdiyev. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan dövlətinin neft strategiyası. B., 1999.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixrac kəmərinin rəsmi açılışı 2006-cı ilin 13 iyununda olmuşdur. Bu açılış ulu öndər Heydər Əliyevin neft strategiyasının böyük təntənəsidir. Həmin beynəlxalq kəmərlə təkcə iqtisadi deyil, həm də böyük siyasi strateji əhəmiyyət kəsb edərək Şərqlə Qərbdə arasında energetika dəhlizi rolunu oynayır.

Heydər Əliyev demişdir: «Neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin əsas qarantlarından biridir». Bu fikrini davam etdirərək Heydər Əliyev xüsusi olaraq qeyd edir ki, bu tədbir «ABŞ və Azərbaycan arasında münasibətləri strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə qaldırdı. Xüsusilə Xəzərdəki neft yataqları bütün dünyanın diqqətini cəlb etdi».

Amerikanın məşhur siyasətçisi – professor Zbiqnev Bjezinski «Böyük Şahmat taxtası» (1997) adlı kitabında yazmışdır: «Azərbaycan böyük enerji ehtiyatları ilə, həm də geosiyasi planda açar əhəmiyyətlidir. Rusiyanın nəzarət etdiyi ərazilərdən yan keçərək çəkilən neft kəmərləri vasitəsilə Qərbdə bazarları ilə birləşən müstəqil Azərbaycan həm də enerjiyə tələbatı olan öncül dünya iqtisadiyyatının enerji cəhətdən zəngin Orta Asiya respublikalarına yol tapması üçün böyük magistraldır».¹

Həmin kitabın digər bir yerində Zbiqnev Bjezinski yazır: «Müstəqil Azərbaycan Qərbin Kaspisi (Xəzər) dənizi hövzəsindən Orta Asiyanın enerji mənbələrinə çatması üçün dəhliz ola bilər».²

Azərbaycan eləcə də Bakı-Qroznı neft kəməri (1983-cü ildə işə başlamışdır), Bakı-Novorossiysk boru xətti (1997), Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri (tikilməsi davam etdirilir) vasitəsilə öz yanacağını xarici bazarlara çıxarmaq imkanına malikdir. Strateji nöqtəyə nəzərdən xaricə neft satmaq üçün paralel neft kəmərlərinin olması xüsusilə əhəmiyyət kəsb edir.

Buraya eləcə də Bakı-Tbilisi-Axalkalaki-Kars dəmir yolu xəttinin yaxın zamanlarda çəkilməsini də daxil etmək lazımdır.

Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti prezidenti Devid Vurvord 2001-ci ilin avqustunda etdiyi çıxışların birində demişdir: «Dünyanın öz enerji ehtiyatlarına görə arxalanmaqda davam etdiyi bir sənayeni 150 il bundan öncə yaratmış bir ölkə kimi Azərbaycan heç də təsadüfi deyildir ki, yenidən beynəlxalq enerji miqyasında həlledici rol oynamaq ərfəsindədir».¹

Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft ixracı kəməri 2000-cü ildə dünya bazarlarına 50 milyon ton neft çıxarılmasını təmin edəcəkdir.

Bakı neftinin qərbdə ixracı ilə yanaşı Ərzurum-Bakı qaz kəmərlərinin də inşası neft strategiyasının tərkib hissəsi kimi diqqətə cəlb edir.

Bütövlükdə isə Azərbaycanın neft strategiyası əsasında həyata keçirilən enerji daşıyıcıları 15 ölkənin 25 iri neft və qaz şirkətləri ilə bağlanmış müqavilələr əsasında 30 il müddətində Azərbaycan sənayesinə 60 milyard dollar sərmayə qoyulmasını təmin edəcəkdir.

Göstərilən neft və qaz boru kəmərləri, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi (Traseka) dünyada Azərbaycanın geosiyasi mövqeyini qat-qat gücləndirmişdir.

Beləliklə, Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi altında hazırlanmış neft və qaz strategiyası Azərbaycan üçün tarixi əhəmiyyətli olan siyasi bir addımdır və o, ölkəmizin beynəlxalq miqyasda hörmətini artırır, Azərbaycanın təhlükəsizliyi və gələcək inkişafı üçün böyük təminatdır.

Azərbaycanın neft strategiyası ölkəmizin yerləşdiyi hövzədə neft ixracı ilə məşğul olan ölkələrin iqtisadi maraqlarına müəyyən qədər təsir etdiyi üçün, ona qarşı gizli tədbirlərin hazırlanması da reallıqdır. ABŞ Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin direktoru general Corc Tenet 2000-ci ilin 20

¹ Zbiqnev Bjezinski. Böyük şahmat taxtası. M., 2003, s.56-62 (rus dilindən tərcümə).

² Yəni orada, s.146.

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 31 avqust, 2001.

oktyabrında Kapitoliyada keçirdiyi gizli yığıncaqda demişdir: «Fars körfəzi ölkələrinin hər birinin Azərbaycan neft strategiyasına qarşı xüsusi tədbirlər planı vardır».

İngiltərənin siyasi icmalçısı Robert Korzeni «Neft haqqında öçərklər» əsərində (Moskva, 1999) yazır: «Bakı unutmusun ki, İran öz geostrateji vəziyyətindən, durumundan həmişə istifadə edib, yenə edəcək. Bu, onun regiona prinsiplial mövqeyindəndir» (göstərilən kitabın 62-ci sahifəsi).

Azərbaycan nefti raket texnikası üçün analoqu olmayan yanacaq növü olduğu üçün Rusiyanın və digər ölkələrin iqtisadi maraqları ilə yanaşı onların siyasi mənaflərinə də toxunur. Heç də təsadüfi deyil ki, Rusiyada Azərbaycanı öyrənən 23 nəfərdən ibarət xüsusi iqtisadi-kəşfiyyat bölməsi yaradılmışdır.¹ Azərbaycan neft strategiyasına qarşı ən böyük təhlükə erməni terror təşkilatları olan «Haydad» və «Asala»² təşkilatlarıdır.

Bakı-Fibilisi-Ceyhan neft kəməri istiqamətində terror aktlarının həyata keçirilməsi erməni terror qrupları tərəfindən geniş miqyasda planlaşdırılır. Bu terror qruplarının planlarında neft kəmərinin sıradan çıxarılmasından başqa Azərbaycanın görkəmli ziyalılarına qarşı terror əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi də nəzərdə tutulmuşdur.

«Asala» və «Haydad»ın terror təşkilatlarının baş qorahqları bu terrorçuluğun İrəvan-Qarabağ özləkləri tərəfindən idarə edilir. Görünür, Ermənistanın prezidenti R. Koçaryanın «mən Bakının neft kəmərlərini partladacağam»² deməsinə də diqqətli yanaşmaq lazımdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın neft strategiyasına qarşı tədbirlər Rusiyanın, İranın, Ermənistanın siyasi dairələrində həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur və indi də diqqət mərkəzindədir.

¹ Rövşən Novruz oğlu Azərbaycan neft strategiyası xarici kəşfiyyatların maraq dairəsində və milli təhlükəsizliyimiz, B., 2001, s.21

² Asala - Armenian Secret Army of Liberation of Armenia.

³ Bax: Rövşən Novruz oğlu, Azərbaycan neft strategiyası xarici kəşfiyyatların maraq dairəsində və milli təhlükəsizliyimiz, B., 2001, səh.36.

Dənizdən dənizə qədər (Xəzər dənizindən Qara dənizə qədər) Ermənistan əraziləri xülyası ilə yaşayan erməni liderləri XX əsrin sonlarında işğal etdikləri Azərbaycan əraziləri hesabına növbəti dəfə Ermənistanı genişləndirmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edirlər.

SSRİ-nin dağılması ərafəsində Rusiya şovinizminin başçısı xain prezident Mixayıl Qorbaçovun və Ermənistan-da yerləşən Rusiya silahlı qüvvələrinin köməyi ilə Ermənistan separatçıları Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisini və ətrafındakı 7 rayonu hərbi yolla işğal etdilər. Ermənistan indi Dağlıq Qarabağın işğalına bəraət qazandırmmaq üçün «xalqların təyini müqəddərat hüququ» müddəasından istifadə edir. Halbuki, bu hüquq hər-hansı milli icmanın özünün tarixən yaşadığı doğma əraziyə şamil edilə bilər.

Dağlıq Qarabağa ermənilər cəmi 200 il bundan əvvəl Rusiya çarlığı tərəfindən İrəvandan və Türkiyə tərəfindən köçürülmələri yolu ilə gəlmişlər, onlar bu ərazilərin heç vaxt sahibləri olmamışlar və deməli bu ərazilərə sahib olmaq üçün qanunu hüquqa malik deyillər.

XIX əsrin tarixi bildiriş ki, Dağlıq Qarabağdan əlavə indi Ermənistanın tərkibində olan Zəngəzur mahalı və Ermənistanın hətta paytaxtı Yerevan (İrəvan) şəhərinin özü Azərbaycan əraziləridir və bu ərazilər Sovet sisteminin yaradılmasının ilk illərində Rusiya dövlət və partiya rəhbərliyi tərəfindən Türkiyəyə qarşı Qafqazda güclü Ermənistan yaratmaq üçün, Azərbaycanda heç bir referendum keçirmədən, qeyri-qanuni olaraq Ermənistanə verilmişdir və bu biyabırçı fakt bütün dünyaya məlumdur.

Dağlıq Qarabağda ermənilər köklü (əsas) milli icma olmadıqları üçün heç bir zaman əhalinin mütləq çoxluğunu təşkil etməmişlər. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisini işğal etdikdən sonra ermənilər orada yaşayan azərbaycanlı əhalini bu ərazidən vəhşicəsinə qovaraq sırf erməni icması yaratmışlar və heç bir əsas olmadan bu ərazilərdə özlərinə özünüdərsə və suverenlik tələb edirlər. Digər tərəfdən başar

tarixi sübut edir ki, «təyini müqəddərat hüququ» müharibədə qələbə çalaraq digər xalqın ərazilərini zəbt etmək yolu ilə də əldə edilə bilməz.

Ermənilərin Dağlıq Qarabağda indi yaşadıkları milli icma heç bir dünya dövləti tərəfindən tanınmamışdır və heç bir hüquqa malik deyildir. Ermənistan faktiki olaraq özge xalqın ərazisini özünə müstəmləkə etmişdir.

Məlumdur ki, Hindistanın böyük demokrat siyasətçisi Mxatma Qandinin «zülsüz müqavimət» nəzəriyyəsi əsasında hind xalqı Böyük Britaniyanın müstəmləkə zülmündən dinc yolla 1949-cu ildə müstəqilliyə nail olmuşdur. Dağlıq Qarabağın da dinc yolla Ana Vətən Azərbaycana qaytarılması reallaşa bilər... Bunun üçün dünya birliyi işğalçı Ermənistan qarşı iqtisadi və siyasi sanksiyalar tətbiq etməlidir və bu yolla uzanan konflikt həll etmək olar. Belə bir şəraitdə hələlik Rusiya və xarici erməni diasporunun siyasi və iqtisadi gücünə arxalanan Dağlıq Qarabağın erməni icması özü üçün gün ağlamağa məcbur olacaqdır.

Azərbaycanın hazırkı yüksək iqtisadi inkişafı, ilk növbədə Heydər Əliyevin hazırladığı neft strategiyası ölkəmizin ərazi bütövlüyünə nail olması üçün real imkanlar yaradacaqdır.

AZƏRBAYCAN NEFTİ RESPUBLİKANIN MÜSTƏQİLLİYİ İLLƏRİNDƏ (1991-2000-ci illər)

Qoca Şərqlə Qərb arasında tarixən məşhur olan qədim ipək yolunun üstündə yerləşən və indi də Şərqlə və Qərb mədəniyyətlərini əlaqələndirən Azərbaycanımız müasir dövrdə çox mühüm qeosiya mövqeyə malikdir.

Amerikanın görkəmli siyasətçisi (politoloq) Zbiqnev Bjezinski 1997-ci ildə nəşr etdiriyi «Böyük şahmat taxtası» əsərində yevraziyanın beş əsas qeosiya mərkəzləri (Fransa, Almaniya, Rusiya, Çin, Hindistan) sırasına Azərbaycanı da (Ukrayna, Cənubi Koreya, Türkiyə və İran ilə yanaşı) daxil etmişdir. Həmin əsərində Zbiqnev Bjezinski yazır: «Azərbaycan ərazi miqyasının və əhalisinin sayının məhdudluğuna baxmayaraq, özünün çox böyük enerji ehtiyatları ilə qeosiya planda (regionda) açar roluna malikdir. O, Kəsp (Xəzər) dənizi hövzəsində və Orta Asiyada mövcud olan sərvətlərə malik böyük borunun tıxacıdır». Bu əsərində o, daha sonra yazır: «Müstəqil Azərbaycan Qərbin Xəzər dənizi hövzəsinə və Orta Asiyanın enerji mənbələrinə çatması üçün dəhşətli ola bilər...».

NATO-nun «XXI əsr strateji proqramı»nda neft siyasətinə xüsusi yer verilir. Burada məşhur İngilis səyyahı Karl Marvinin sözlərini yada salmaq yerinə düşər. O, hələ 1886-cı ildə Londonda nəşr edilmiş «Bakı - Avropanın nefti» kitabında yazmışdır: «Belə bir yer var: Bakı. Orada zəngin neft görürəm. Bu, bir neçə əsr dünyanı təmin edə bilər... Oradan Şərqlə həm iqtisadi və həm də siyasi qapı var (Adı çəkilən kitab, s.71)

Azərbaycan Fars körfəzi ölkələrində və Qərbin neft istehsalı ilə məşğul olan ölkələrində neft üzrə güclü rəqib olduğu üçün ona qarşı olan irtica qüvvələri Azərbaycanı

¹ Zbiqnev Bjezinski. Böyük şahmat taxtası. M., 2003, s.146 (rus dilində).

Qərb ilə Şərq ölkələri arasında «neft müharibəsi»nə cəlb etmək imkanı üzərində də baş sındırırlar.

Azərbaycanın neft strategiyası bu deyilən mövqe və vəziyyəti nəzərə alaraq yaradılmışdır. Bu haqda ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: «*Neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin əsas qarantlarından biridir... Bu, ABŞ və Azərbaycan arasındakı münasibətləri strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə qaldırdı. Xüsusilə Xəzərdəki neft yataqları bütün dünyanın diqqətini cəlb etdi*».

Azərbaycanın neft strategiyasının prioritetləri sırasına eləcə də əhalinin etnik tərkibi də daxildir: bu strategiyaya qarşı mübarizə aparən qüvvələr ölkə əhalisinin etnik qruplarından da istifadə etməyi planlaşdırmışlar. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft kəmərinin ermənilər yaşayan ərazilərdən kənardan keçməsi düşmənlərimizi daha çox hiddətləndirmişdir.

Azərbaycan və İran dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri Xəzərdə neftlə zəngin rayonların sərhədlərini müəyyənləşdirmək üzrə mübahisələrlə bağlıdır. Neft məsələsi üzrə Azərbaycanın geosiyasi mövqeyinə Qarabağ problemi Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ adlanan ərazisinin Ermənistan tərəfindən Rusiyanın köməyi ilə ətrafda yerləşən 7 rayon da daxil olmaqla hərbi qüvvələr tərəfindən işğal edilməsi güclü mənfi təsir edir. Bu məsələdə Azərbaycana Rusiya və İran tərəfindən həmişə mənfi münasibət həyata keçirilir.

Rusiya-İran-Ermənistan xəfiyyə idarələri 1985-ci ildən başlayaraq Azərbaycanın Naxçıvan ərazisində olan uran mənbələrinin birgə kəşfiyyatı haqqında saziş imzalamışlar. Görünür, 1988-ci ildə Azərbaycana qarşı başlanmış hərbi əməliyyatlar, Naxçıvanı da əhatə etməli idi. Sonrakı hadisələr bu planın icrasına mane oldu.

Rusiyanın Ermənistanda yerləşdirilmiş ordu hissələrinin köməyi ilə Azərbaycanın Xocalı şəhərinin 1992-ci ilin fevralında darmadağın edilərək, onun minlərlə sakinin vəhşiliklərlə məhv edilməsi, Dağlıq Qarabağdan kənar olan

və azəri türkləri yaşayan yeddi Azərbaycan rayonunun Ermənistan tərəfindən zəbt edilməsi və bu işğalın hələ də davam etməsinin əsas səbəbkarı Rusiyadır. Həmin Rusiya işğalın vaxtını uzatmaq üçün Ermənistanın bütün siyasi oyunlarına kömək edir. Hazırda Ermənistanın enerji ehtiyatlarının 80% və bütün qaz ehtiyatları Rusiya şirkətlərinin əlinədir.

Azərbaycan əhalisinin son 20 ildə milli tərkibindəki dəyişikliklər də Cənubi Qafqazda qeosiyasi vəziyyətlə müəyyən dərəcədə əlaqədardır.¹

№	Milli tərkiblər	Əhalinin sayı və milli tərkibinin nisbəti	
		1979	1999
Əhalinin ümumi miqdarı		6,65 min	7,959 min
1.	Azərbaycanlılar	78,1%	90,6%
	Ruslar	7,9%	1,8%
	Ermənilər	7,9%	1,5%
	Ukraynalılar	0,4%	0,1%
	Gürcülər	0,2%	0,2%
	Tatarlar	0,5%	0,4%
	Ləzgilər	2,6%	2,2%
	Kürdlər	0,1%	0,2%
	Yəhudilər	0,6%	0,1%
	Talışlar	?	1%
	Digərləri	1,7%	3%

Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft kəmərinin istifadəyə verilməsinin (13 iyul 2006) ardınca bölgədə Bakı-Tbilisi-Ərzurum-Qars qaz kəmərinin çəkilməsi də böyük strateji

¹ Э.И.Эмир Ильясова. Геополитика во внешне экономических связях Азербайджанской Республики. Б., 2003, с. 166.

əhəmiyyət kəsb edir. Əsas neft boru kəmərinin istifadəyə verilməsi münasibətilə keçirilmiş təntənəli mərasimdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev demişdir: «*Bundan sonra Qazaxstan nefti bu kəmərlə vasitəsilə dünya bazarlarına çıxarılacadır. Qaz ehtiyatları ilə zəngin olan Azərbaycan «Şahdəniz» qaz yatağından çıxarılan qazı Avropaya göndərəcəkdir.*»¹

Bunların ardınca Qars-Axalkalaki-Tbilisi-Bakı dəmir yol xəttinin çəkilişi ilə Cənubi Qafqazda enerji daşıyıcıları məsələsi təmin edilmiş olur və qarşıda bütün bu xəttlərin təhlükəsizliyini təmin etmək məsələsi ən vacib məsələ kimi durur.

XX əsrin ortalarından başlayaraq ermənilərin Azərbaycan mədəniyyətinin incilərini oğurlamasının işfə edilməsinə baxmayaraq, onlar bu əxlaqsız əməllərdən əl çəkmirlər. Bu hayasız tədbirlər zamanı hər dəfə Naxçıvanın və Dağlıq Qarabağın güya Ermənistan torpaqları olması haqqında cəfəng fikirlər də təkrar olunur. 2006-cı ilin dekabrında ermənilər Fransanın Strasburq şəhərində ölkənin Xarici İşlər naziri Vardan Oskanyanın iştirakı ilə növbəti oğurluq aktını nümayiş etdirmək məqsədilə hətta mədəniyyət sərəfsizliyi də təşkil etmişdilər.

Erməni hayasızlığının davam etməsi Azərbaycanın Mədəniyyət Nazirliyi və ziyalı ictimaiyyəti qarşısında düşmənin bütün belə hərəkətlərinə qarşı beynəlxalq miqyasda tədbirlər görülməsini və bu hayasızlıqları işfə etmək işini gücləndirməyi tələb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan nefti dünya siyasətində (tərtibatçısı İlham Əliyev). I, II, III, IV cildlər. Bakı, 1997.
2. Atakişiyev Müşfiq. Azərbaycanın yeni neft strategiyası və iqtisadi yüksəlişi. Bakı, 2004.
3. Böyük Vətən müharibəsinin veteranları. B., 2005.
4. Çəmənəminli Yusif Vəzir. Xarici siyasətimiz. Bakı, 1993.
5. Əsrin müqaviləsi – 10. Azərbaycan böyük inkişaf yollarında (tarixi siyasi təhlil). B., 2004.
6. Əliyev Camal. Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafı tarixindən. B., 1960.
7. Əliyev Natiq, Şahbazov Eldar. Heydər Əliyev və Azərbaycan neftinin inkişafı. B., 1997.
8. Əsrin müqaviləsinin on illiyi. B., 2004. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinin hesabatları. B., 2004, 2005.
9. Əsəd bəy. Şərqdə neft və qan. Paris, 1933.
10. Heydər Əliyevin neft strategiyası (Prezidentin katibliyinin nəşri). B., 2001.
11. İsayev Ağahəydər. Bakının neft sənayesi 1910-1920-ci illərdə. B., 2005.
12. İrfan Səpmaz. Qurdlar süfrəsində Azərbaycan. Bakı, 1997.
13. Miryaqub Mehdiqadə. Beynəlmiləl siyasətdə petrol. İstanbul, 1928; Bakı, 1994.
14. Mehraliyev E.Q. Beynəlxalq siyasətdə neft amili. Bakı, 2005.
15. Mirzəyev Ramiz. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeni neft strategiyası. Bakı, 1999.
16. Novruzov Rövşən. Azərbaycan neft strategiyası xarici kəşfiyyatların maraq dairəsində və milli təhlükəsizliyimiz. B., 2001.

¹ «Xalq» qəzeti, 14 iyun 2006.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиев Ильгам. Каспийская нефть Азербайджана. Б., 2003.
2. Аббасов М., Гритченко А, Зейналов Р. Азербайджан в годы Великой Отечественной войны. Б., 1990.
3. Алигусейнов М.А. Прошлое и настоящее Азербайджанской нефти. Б., 1987.
4. Алияров С.С. Монополия в нефтяной промышленности Азербайджана в период I мировой войны. Б., 1975.
5. Амиров А.Дж. Нефтяная промышленность Азербайджана. М., 1960.
6. Ахундов В.Ю. Монополистический капитал в Бакинской нефтяной промышленности. М., 1963.
7. Асад бек М. Кровь и нефть на Востоке. Штутгарт, 1929; Баку, 2003.
8. Балаев С.Г. Нефть страны вечного огня. Б., 1960.
9. Берзин М.И. Мировая борьба за нефть. Б., 1922.
10. Байбаков Н.С. Дело жизни, записки нефтяника. М., 1984.
11. Брита Осбринек. Империя Нобелей. Перевод с шведского. М., 2003.
12. Бурков А.Д., Будков Л.А. Нефтяная промышленность СССР в годы Великой Отечественной войны. М., 1985.
13. Бжезинский Збигнев. «Великая шахматная доска...». Перевод с английского. М., 1999.
14. Вторая мировая война. 1939, 1945гг, В 12-ти томах, М., 1973-1979.
15. Геополитика Каспийского региона. М., 2003.
16. Делези Ф. Нефть (перевод с французского) с приложением статьи А.Султанзаде. М., 1923.
17. Дьякова И.А. Нобелевская корпорация в России. М., 1980.
18. Ибрагимов И.А., Аббасов А.Н. Пятдесят славных лет (Институт Нефти и Химии). Б., 1971.
19. Ибрагимов М.Дж. Нефтяная промышленность Азербайджана в период империализма. М., 1984.
20. Кулиев И. Нефть Азербайджана. Б., 1980.
21. Киссенжер Г. Дипломатия (перевод с английского). М., 1998.
22. Илья Заславский. Баку-Тбилиси-Джейхан и Казахстанский выбор на Каспии. М., 2005.
23. Лиддел Гарт, Базил. Вторая мировая война (перевод с английского). М., 1999.
24. Ллойд Джордж. Правда о мирных договорах. Т.I,II (перевод с английского). М., 1957.
25. Мирзаджанзаде А.Х. О пути в XXI век. Баку, 2005.
26. Назарбаев Н.А. На пороге в XXI век. Алматы, 1996.
27. Нефть Азербайджана (экономика Советского Азербайджана за 60 лет). Б., 1980.
28. Нефтяные Камни. Б., 1971.
29. Пожитнов К.А. Очерки по истории Бакинской нефтеперерабатывающей промышленности. Б., 1940.
30. Садыкзаде Р.М. Проникновение английского капитала в нефтяную промышленность Азербайджана (1896-1911). Б.,
31. Сумбатзаде А.С. Развитие капитализма и проблемы многоукладности в экономике Азербайджана. Л., 1970.
32. Типпельскирх К. История второй мировой войны. М., 1956.
33. Фишер Луис. Империализм нефти: международная борьба за нефть. 1927.
34. Роберт Гольф. Российские рокфеллеры. Сага о семье Нобелей и нефтяная промышленность России. М., 1976. (на английском языке)
35. Эльмира Мурадалиева. Кровь земная – нефть Азербайджана и история. Б., 2005.

Giriş.....	5-11
I fəsil. Bakı nefti Rusiya çarlığının Azərbaycan üzərində müstəmləkəçiliyi dövründə (1901-1917).....	12-17
II fəsil. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) və Azərbaycan Sovet Respublikasının formal müstəqilliyi (1920-1992) dövründə Bakı nefti ətrafında baş verən siyasi cərəyanlar.....	18-25
III fəsil. Azərbaycan nefti SSRİ dövlətinin hərbi-siyasi və iqtisadi planlarında (1923-1939).....	26-29
IV fəsil. Azərbaycan nefti II dünya müharibəsi illərində (1939-1945).....	30-32
§1. Faşist Almaniyası üzərində qələbədə Azərbaycan neftinin həlledici rolu.....	33-42
V fəsil. Azərbaycanda dənizdə neft istehsalı sahələrinin genişlənməsi, SSRİ-nin şərq zonasında yeni neft rayonlarının yaradılmasında Azərbaycan neftçilərinin hərtərəfli köməyi (1946-1990).....	43-46
VI fəsil. Heydər Əliyevin neft strategiyası.....	47-54
VII fəsil. Azərbaycan nefti respublikanın müstəqilliyi illərində (1991-2000-ci illər).....	55-58
Ədəbiyyat siyahısı.....	59-61
Müəllif haqqında.....	63-65

İsmayil Zakir oğlu İsmayilov

1919-cu ilin 17 aprelində indiki Oğuz rayonunun (keçmiş Şəki qəzasının bir hissəsi) Bayan kəndində anadan olmuşdur.

Kənddə 5 illik məktəbi qurtardıqdan sonra 1932-37-ci illərdə Şəki müəllimlər seminarı bitirmiş və Oğuzun Qumbağ kənd məktəbində müəllim (bir il) və direktor (bir il) vəzifələrində işləmişdir.

1939-cu ilin dekabrında hərbi xidmətə çağırılmış (Finlandiya ilə müharibə dövrü), 1941-45-ci illərdə Almaniya faşizminə qarşı aparılmış Böyük Vətən müharibəsində (II dünya müharibəsində) əvvəldən sonadək iştirak etmişdir, 3 orden və 20 medal ilə təltif edilmişdir, kapitan rütbəsində artilleriya zabitidir.

1946-51-ci illərdə partiya işində işləmiş və Ali Pedaqoji İnstitutunu (qiyabi şöbəni) bitirmişdir.

1951-54-cü illərdə Moskvada İctimai Elmlər Akademiyasının aspirantı olmuş və tarix elmləri namizədi elmi rütbəsi ilə Akademiyanı bitirmişdir.

1954-1961-ci illərdə Bakı Ali Partiya məktəbinin direktoru olmuşdur. Həmin illərdə Bakı Şəhər Sovetinin iki dəfə deputatı (1955-1956, 1957-58), Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinə Tovuz rayonunun Qəribli seçki dairəsi üzrə deputat (1959-1963) seçilmişdir. Respublika Partiya təşkilatı xətti ilə 1956-1959-cu illərdə Azərbaycan Partiya təşkilatının Təftiş komissiyasının sədri (4 il) və üzvü (1961-62) olmuşdur.

1968-ci ilin dekabrında tarix elmləri doktoru elmi rütbəsinə dissertasiya müdafiə etmiş, 1971-ci ildən professordur.

1968-ci ilin avqustundan Azərbaycan Dövlət Neft və Kimya institutunda (indiki Neft Akademiyası adlanır) 21 il kafedra müdiri və 6 il (1982-1987) eyni zamanda Partiya Komitəsi katibi vəzifələrində işləmişdir. hazırda həmin Akademiyanın professorudur. İctimai əsaslarla 20 ildir Bakı şəhərinin Nəsimi rayonu Veteranlar şurasının sədridir (1987-2007).

İsmayılov İ.Z. nəşr olunmuş 50 kitabın müəllifidir (onlardan 29-u monoqrafiyadır). Nəşr olunmuş elmi məqalələrin sayı 300-ə qədərdir. Əsərlərin əsas mövzusu: Dövlətçilik siyasəti məsələləri; Dünya Azərbaycanlıları; Şərqi xalqları və türk

dünyası; milli məsələ və mədəni əlaqələr; Vətənpərvərlik tərbiyəsi məsələləri. Müəllifin bir monoqrafiyası və 14 məqaləsi ingilis, fransız, ispan, alman, türk, ərəb və dari (Əfqanıstan) dillərindədir.

Müəllifin 1997-ci ildə nəşr etdirdiyi «Dünya Azərbaycanlıları XX əsrdə» adlı kitabı, «Azərbaycanlıların II dünya müharibəsində iştirakı» (2000) və «Azərbaycan xalqının siyasi mədəniyyəti» (2006) bu mövzularda Azərbaycanda ilk əsərlərdir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında yerləşən Beynəlxalq Bioqrafiya institutu müəllifin ictimai və elmi fəaliyyətini nəzərə alaraq onun adını «2000-ci ilin adamı» (Hallmark –2000) Şərəf kitabına daxil etmiş və ona 2002-ci ildə «American Medal of Honor» qızıl medalı təqdim edilmişdir.

İ.Z.İsmayılov Azərbaycan Respublikasının əməkdar təbliğatçısı fəxri əina layiq görülmüşdür. O, iki dəfə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fəxri fərmanı ilə təltif edilmişdir. Həmçinin SSRİ və Azərbaycanın səviyyəsində dövlət orqanları tərəfindən 10-dan çox fəxri fərmanla təltif edilmişdir.

İsmayılov İsrafil Zakir oğlu
(*tarix elmləri doktoru, professor*)

AZƏRBAYCAN NEFTİ XX ƏSRDƏ
(*hərbi-siyasi baxış*)

İsrafil Z. İsmailov

AZERBAIJANIAN OIL IN THE XX CENTURY
(*military-political aspect*)

И.З.Исмаилов

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ НЕФТЬ В XX ВЕКЕ
(*военно-политический аспект*)

© Azərbaycan Dövlət Neft
Akademiyası, 2007

Yığılmağa verilmişdir 3 yanvar 2007, Çapa imzalanmışdır: 10 yanvar 2007, Kağız formatı 60x84 1/16. Şerti çap vərəqi 5, Uçot nəşr vərəqi 5, Sifariş 17. Tirajı 500 nüsxə. Qiyməti 1 manat.

Azərbaycanın mətbəəsi. Bakı AZ1010, Azadlıq prospekti, 20

49(2A)
j 82